

88,411,9

С 41

Ситнік С.В., Чебикін О.Я.

**Психологічна
підготовка
фахівців
суднового
обслуговуючого
персоналу**

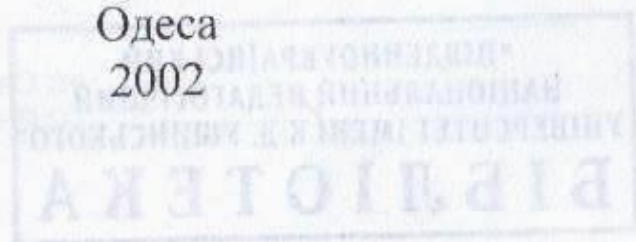
**ПНЦ АПН
України**

ПІВДЕННИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР АКАДЕМІЇ
ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

С.В.Ситнік, О.Я. Чебикін

**ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА
ФАХІВЦІВ СУДНОВОГО
ОБСЛУГОВУЮЧОГО ПЕРСОНАЛУ**

Одеса
2002

С 41

УДК 159.5:347.793.5.001

ББК 88.411.9

Рекомендовано до друку вченою радою Південного наукового центру Академії педагогічних наук України /протокол № 1 п.5 від 4 січня 2002 р./

Під загальною редакцією доктора психологічних наук, професора, дійсного члена АПН України О.Я. Чебикіна

Рецензенти: *Б.Й.Цуканов*, доктор психологічних наук, професор
Т.П. Вісковатова, доктор психологічних наук, професор

Ситнік С.В., Чебикін О.Я. Психологічна підготовка фахівців суднового обслуговуючого персоналу. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2002. – 159 с.

ISBN 966-95969-8-X

ТР ~ 557

В роботі розглядається проблема психологічного забезпечення системи фахової підготовки обслуговуючого персоналу морських суден. Визначені професійно важливі якості цих фахівців з урахуванням специфіки їхньої діяльності. Побудовано систему відбору та цілеспрямованої психологічної підготовки фахівців обслуговуючого морського персоналу в навчально-професійній діяльності.

Видання адресоване науковцям-психологам, аспірантам та докторантам, також може стати в нагоді й практикуючим психологам, студентам психологічних факультетів, а також майстрам-педагогам, які готують обслуговуючий персонал для морського транспорту.

ISBN 966-95969-8-X

Б-ка ПНПУ ім. К.Д.Ушинського

ПР557

“ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К.Д. УШИНЬКОГО”
БІБЛІОТЕКА

© Ситнік С.В., Чебикін О.Я., 2002
© ПНЦ АПН України, 2002

З М І С Т

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ НА МОРСЬКОМУ ТРАНСПОРТІ	7
1.1. Основи психологічної освіти в системі професійно- технічної підготовки фахівців	7
1.2. Професійна придатність та умови психологічного відбору фахівців	24
1.3. Професійно-важливі якості обслуговуючого суднового персоналу	39
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНО-ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СФЕРИ ОБСЛУГО- ВУВАННЯ НА МОРСЬКОМУ ТРАНСПОРТІ	52
2.1. Загальні зауваження	52
2.2. Особливості професійної спрямованості майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті ...	55
2.3. Прояв загальних здібностей та особистісних якостей майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті	70
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА СУДНОВО- ГО ОБСЛУГОВУЮЧОГО ПЕРСОНАЛУ.....	92
3.1. Вихідні принципи та умови побудови системи психологічної підготовки	92
3.2. Науково-методичні умови апробації запропонованої системи психологічної підготовки	106
3.3. Вплив психологічної підготовки на розвиток про- фесійно важливих якостей майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті	124
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	133
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	135
Додатки	151

ВСТУП

Проблема психологічної підготовки суднового обслуговуючого персоналу зумовлена, з одного боку, зростанням популярності різних професій сфери обслуговування на морському транспорті, серед них кухар, офіціант, бармен, бортпровідник та ін.[1, 32, 75, 94], пов'язаних з культурою обслуговування, з іншого боку - специфічними вимогами цих професій до психологічної сфери особистості [57, 81, 85, 93, 146, 148].

Культура обслуговування на морському транспорті перш за все - це високий рівень психологічних знань, навичок працівників даної сфери, що дають змогу фахівцю враховувати індивідуально-психологічні особливості клієнтів з метою вибору найкращої тактики обслуговування [32, 75, 76]. Професійна діяльність фахівців обслуговуючого суднового персоналу перебігає на фоні емоційного напруження та впливу на них комплексу різних факторів тривалого плавання: обмеження простору діяльності та спілкування, наявність екстремальних ситуацій, відірваність від дому на значний час, шум, вібрація та інші ускладнення, обумовлені специфікою праці на пароплаві [23, 76, 143, 146, 147]. Все це зумовлює необхідність застосування, поряд з медичним профвідбором, і психологічного відбору бажаючих опанувати ту чи іншу морську професію [31, 51, 58, 85, 107, 122, 127, 168, 178]. У разі явної невідповідності абітурієнта за своїми психологічними особливостями до вимог праці на морському транспорті доводиться докладати невиправдано великих зусиль до їхньої підготовки. Ускладнюється й період їх адаптації до професійної діяльності безпосередньо в умовах рейсу. Велика ймовірність і психічних розладів у таких працівників [146]. Тож, відбір даного контингенту повинен передбачати пред'явлення певних психологічних вимог до вступників. Нагально виступає оцінка психологічних якостей особистості абітурієнтів на рівні їхньої психологічної готовності до навчально-професійної діяльності

та роботи у специфічних умовах на морському транспорті. У період навчання стає доцільним також створення умов спеціальної психологічної підготовки майбутніх фахівців обслуговуючого суднового персоналу. Завдяки останньому можна нівелювати індивідуально-психологічні особливості учнів з метою наближення їх до вимог праці в умовах довготривалих морських рейсів.

Незважаючи на наявність досліджень у галузі профорієнтації (О. Сахаров [156], Б.О. Федоришин [127, 163], А.Д. Сазонов, Е.Ф.Сахаров [156], Н.М. Захаров [43] та ін.); професійного відбору (В.А. Трошин [180], А.В. Кольченко [180], С.І. Молдавська [180], Ю.М. Забродін [123], О.Я. Чебикін [132], Н. Eysenck [198], R. Amthauer [196], A. Binet [197], O. Lipman [72], H. Munstenberg [203], W. Stern [204] та ін.); формування психологічної готовності до діяльності: (Л.О. Кандибович, М.І. Дяченко [35], О.І. Мороз [98], А.В. Массанов [81] та ін.); формування професійної придатності: (В.Л. Марішук [80], Е.А. Клімов [57], В.Я. Димирський [123] та ін.); професійного навчання, професійного становлення особистості (А.П. Сейтешев [159], Р.Т. Раєвський [144], М. М. Дяченко [36] та ін.); проблема психологічної підготовки фахівців сфери обслуговування на морському транспорті в системі навчально-професійної діяльності залишається недостатньо розробленою. Про це свідчать переконливі факти психологічних зривів, емоційної нестійкості, конфліктності фахівців сфери обслуговування на морському транспорті, що призводить до значних як моральних, так і матеріальних утрат у даній галузі [32, 48, 75, 163, 173].

Спроби визначити деякі аспекти психологічної підготовки, психогігієни та профорієнтації щодо морських професій зустрічаються в роботах І.В. Макарова, С.М. Коржа [76], Е. С. Вересоцького, В. М. Парохіна [23], Л. О. Репіна [146] та ін. Але вони досить фрагментарні і більше акцентують увагу на актуальності, а не на вирішенні проблеми в цілому.

Мета даної роботи полягала у визначенні особливостей розвитку професійно важливих якостей майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті та розробці цілеспрямованої системи їхньої психологічної підготовки.

Для досягнення мети вирішувалися наступні задачі:

Розкриття основних підходів та змісту організації психологічної підготовки майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті в навчально-професійній діяльності.

Визначення рівня розвитку професійно важливих якостей майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті.

Розробка і апробування системи психологічної підготовки, розвитку професійно важливих якостей майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, 9 підрозділів.

У першому розділі - "Психологічне забезпечення навчально-професійної діяльності фахівців сфери обслуговування на морському транспорті" - розкрито зміст психологічної освіти в системі професійно-технічної підготовки фахівців; уточнено такі поняття, як "професійна придатність особистості" і "професійний відбір": систематизовано та виділено професійно важливі якості обслуговуючого суднового персоналу.

У другому розділі - "Розвиток професійно важливих якостей майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті" - подано результати констатуючого експерименту, визначено рівень розвитку професійно важливих якостей майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті.

У третьому розділі - "Психологічна підготовка суднового обслуговуючого персоналу" - розкрито вихідні принципи та умови побудови системи психологічної підготовки майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті, де

представлено: систему профвідбору; науково-методичні поради з оптимізації викладання дисциплін, спрямованих на підвищення психологічної освіти; комплекс соціально-психологічних технологій (тренінгів) для цілеспрямованого формування психологічної підготовки учнів до навчально-професійної та трудової діяльності.

РОЗДІЛ 1

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ НА МОРСЬКОМУ ТРАНСПОРТІ

1.1. Основи психологічної освіти в системі професійно-технічної підготовки фахівців

Узагальнюючи досвід психологічного забезпечення навчально-професійної діяльності [2, 36, 82, 107, 114, 123, 135, 143, 154, 159, 178, 180, 189, 194], умовно можна виділити такі напрямки його реалізації:

по-перше, це психологічна підготовка, що здійснюється в межах спеціально організованих психологічних служб, центрів та кабінетів при навчальних закладах [14, 21, 37, 40, 52, 60, 132, 138, 140, 158, 189];

по-друге, це цілеспрямована система психологічної підготовки, що забезпечується спеціально орієнтованими дисциплінами [30, 106, 135, 164];

по-третє, це підготовка, що проводиться допоміжними дисциплінами, в яких передбачається як пряме, так і опосередковане формування певних психологічних знань, умінь [59, 79, 83, 92, 164].

Перед тим як конкретно розглянути зміст психологічної підготовки та узагальнити накопичені в цій сфері дані, важливо дати теоретико-методологічне уточнення самої сутності цієї підготовки.

Розглядаючи роботи [2, 14, 29, 33, 51, 102, 116, 137, 178, 189], присвячені цій проблемі, можна відзначити, що психологічна підготовка передбачає підвищення психологічної

культури фахівця, тобто його психологічних знань, умінь, навичок і здібностей, які мають важливе значення для певної професійної діяльності.

Загальні підходи до формування психологічної культури особистості - це прерогатива психологічної освіти різних верств населення [30,116,132,135,137]. Психологічна підготовка особистості і психологічна освіта в цілому є одним з напрямків діяльності державної психологічної служби, а саме - її просвітницько-пропагандистським напрямком.

Виконане дослідження дає підстави стверджувати, що в сучасній психології фахівці по-різному підходять до визначення поняття психологічної підготовки. Узагальнення дає підставу констатувати три напрямки тлумачення цього явища.

По-перше, - психологічна підготовка як формування психологічної готовності до діяльності (М.І. Дяченко, .А. Кандибович [35] та ін.). При цьому розрізняють довготривалу, стійку готовність та короткочасну психологічну мобілізацію, психічний стан особистості.

По-друге, - психологічну підготовку розуміють як формування психологічної або психофізичної установки особистості [99,149,170].

По-третє, - визначення психологічної підготовки як певної підготовленості, що передбачає сформованість окремих властивостей особистості, необхідних для тієї чи тієї діяльності [53, 96, 153, 186].

Щодо однозначності розуміння видів психологічної підготовки, то і тут немає єдності у спеціалістів. Виділяють загальну та спеціальну психологічну підготовку [1, 3, 9, 25, 82, 181]. Різні види психологічної підготовки особистості можуть визначатися такими сферами психіки, на які вона спрямована. Так, поширеними у сфері освіти є емоційно-вольова підготовка, мотиваційна, інтелектуальна, комунікативна [1, 18, 34, 42, 82, 101, 113].

Щодо форм забезпечення психологічної підготовки особистості, то воно може здійснюватися за допомогою спеціальних заходів [14, 42, 82, 138], а також може проводитись у системі навчально-професійної діяльності як складова частина цього процесу [33, 36, 79, 83, 106, 110, 135, 159, 164]. Варто

розглянути й виділені нами підходи стосовно психологічного забезпечення навчально-професійної діяльності.

Соціально-економічні перетворення, що відбуваються в нашому суспільстві, визначили як актуальну проблему культури та виховання молоді, у тому числі і в системі профтехосвіти [135, с.3]. Передумовою психологічної культури майбутнього фахівця є його сформованість як особистості, певна світоглядна зрілість, внутрішня налаштованість на спілкування з людьми в контексті професійної діяльності, також уміння відчувати настрій іншої людини, її внутрішній світ, поважати її гідність як особистості [137, с.144].

Процес виховання, на думку Н.Ф. Гейжан, М.К. Андрєєвої, О.М. Мороза [135], повинен бути забезпечений самостійним змістом навчальної інформації гуманітарного характеру (з галузі психології особистості, психології спілкування, етики та ін.).

Процес гуманізації освіти й виховання тісно пов'язаний з відродженням загальнолюдських та моральних цінностей у нашому суспільстві. В епоху змін, коли багатократно ускладнюється діалог поколінь, порушуються спадкоємність поглядів на світ та сутність буття, висловлюються полярні точки зору щодо шляхів та засобів організації суспільного життя, проблема людини і гуманізму набуває нового звучання. Особливо це відчутно на сучасному етапі розвитку цивілізації. Виникає потреба в основу концепції перебудови виховання покласти глибокий філософсько-світоглядний аналіз людини та гуманізму [135, с.6].

Таким чином, однією з важливіших рис сучасної професійної освіти є її гуманізація та гуманітаризація, сутність яких полягає у формуванні цілісної гармонійної особистості з високим рівнем загальнокультурного розвитку. Тому, з психологічної точки зору, в гуманізації навчання можна виділити дві основні лінії: гуманізацію змісту навчання та гуманітаризацію його процесу. Це стосується навчання і виховання в межах усіх професій, у кожній з яких гуманізація й гуманітаризація мають свої особливі риси та специфіку [132, с.48].

Процес гуманізації й гуманітаризації дещо відрізняються за своїм змістом [132, 135, 30]. Так, під гуманітаризацією розуміють [135] процеси: наповнення навчального процесу ВНЗ дисциплінами, що пов'язані зі світоглядом та людинознавством; вдосконалення структури дисциплін світоглядного характеру; приведення процесу гуманітарної освіти в єдину, цілісну систему; пошук нових шляхів форм та методів викладання дисциплін гуманітарного циклу; залучення учнів та викладачів до цінностей світової культури; формування в учнів і викладачів нового політичного мислення, до основи якого покладено загальнолюдські цінності.

Під гуманізацією розуміють [135] такі процеси: гармонізація, удосконалення всієї системи стосунків (учень-учень, учень-викладач, учень-адміністрація, викладач-викладач, викладач-адміністрація), формування системи стосунків на основі солідарності та співробітництва; створення сприятливого морально-психологічного клімату в макро- й мікроколективах; демократизація навчального процесу; демонтаж адміністративно-командної системи керівництва; оволодіння викладачами формами і методами педагогіки співробітництва.

Психологічна освіта, як невід'ємна частина загального процесу гуманізації та гуманітаризації освіти, за головну свою мету має розвиток особистості [132, 137]. Психологічна освіта особливо актуальна для виховного процесу в системі професійно-технічної освіти. Вікові психологічні особливості молоді, яка навчається у професійно-технічних училищах, зумовлюють підвищену чутливість до впливів, що стосуються їх особистісного та професійного самовизначення (М.Й.Боріщевський [20], І.С.Кон [62], В.А. Крутецький [68], А.В. Петровський [26], Д.Й. Фельдштейн [177] та ін.)

За результатами дослідження психолого-педагогічних умов формування особистості учнів професійно-технічних училищ М.В. Гейжан, М.К. Андрєєва, О.М. Мороз та ін. [135] пропонуються такі напрямки виховної роботи: розвиток самосвідомості та потреби в самовихованні; розвиток культури спілкування в повсякденному житті; формування фізичної культури та охорони здоров'я; розвиток культури мислення; навчання та самоосвіта; формування культури праці та

суспільної активності; розвиток культури використання вільного часу тощо [135, с.19].

Стосовно головних вимог до організації виховної діяльності на основі її гуманізації М.Ф. Гейжан, М.К. Андрєєва, О.М. Мороз [135] зауважують на :

- перебудові змісту виховної діяльності в бік надання допомоги учням щодо самовизначення, пошуку сенсу життя, розробки життєвого плану;

- гуманізації та демократизації педагогічного спілкування, поваги до особистості учня;

- розвитку самосвідомості учня, організації умов для його самоствердження та самореалізації;

- максимальній індивідуалізації виховної діяльності на основі врахування вікових та психофізіологічних особливостей учня.

Як засвідчує аналіз [14, 29, 30, 51, 135], психологічна підготовка впроваджується в навчальних закладах різного рівня як характерна ознака загального процесу гуманізації та гуманітаризації освіти. Зокрема, це спостерігається й у системі професійно-технічної освіти. У деяких випадках психологічна освіта виступає як елемент професійної підготовки майбутніх фахівців. Це стосується професій, що відносяться, за класифікацією Є.О.Клімова [57], до типу "Людина-людина". У даному випадку психологічна освіта спрямована не тільки на розвиток особистості, формування її наукового світогляду та ін. Психологічна освіта набирає форми психологічної підготовки, що спрямована на розвиток таких професійно важливих якостей особистості, як-то: комунікативні, організаторські здібності, емоційна стійкість, емпатія тощо.

До професій, що потребують підвищеної психологічної підготовки можна віднести й обслуговуючий персонал на морському транспорті (офіціант, бармен, бортпровідник тощо). Актуальність психологічної освіти зумовлюється не тільки спрямованістю суто професійних зусиль даного фахівця на іншу людину, але й складністю праці в умовах довготривалого морського переходу.

Аналіз науково-методичної літератури [23, 33, 76, 122, 143, 146, 178] з урахуванням специфіки об'єкта дослідження, а в

наших умовах такою виступала навчально-професійна діяльність спеціалістів обслуговуючого персоналу на морському транспорті, показав, що в рамках гуманітарної підготовки психологічна освіта учнів забезпечується такими дисциплінами, як «Професійна етика та психологія», «Безпека життя», а також певною мірою «Іноземна мова» [164].

У межах фундаментальної та професійної підготовки психологічна освіта учнів знаходить свій відбиток у таких дисциплінах, як-то: організація й техніка роботи бортпроводників; організація обслуговування; ринкова економіка; устаткування судна та організація служби на суднах; основи фізіології харчування; кулінарія, національна та зарубіжна кухні; організація харчування моряків.

Розглядаючи дисципліни першого напрямку, можна констатувати, що такий предмет, як «Професійна етика та психологія» зорієнтовано на доцільне залучення учнів до засвоєння певного кола психологічних знань. Зокрема, даним предметом передбачено знайомство учнів з основами психологічної науки, а також формування в них певних умінь щодо використання знань із психології в житті, на практиці. Це чітко виявляється в кількох розділах програми, зокрема, у розділі «Психологія пасажирів» передбачається сформуванню в учнів уміння знаходити індивідуальний підхід до пасажирів; володіти доброю увагою та спостережливістю, урахувати характер пасажирів, його манеру, поведінку і настрій під час обслуговування; уміти «мотивувати» пасажирів та рекламувати пропоновані послуги. Диференційовано підходити до обслуговування пасажирів з урахуванням міжстатевих та вікових розбіжностей. Запобігати та усувати конфлікти, що виникають між пасажирами.

Розділ «Психологічні особливості трудової діяльності обслуговуючого персоналу на морському транспорті» зорієнтований на теоретичну і практичну підготовку. У даному розділі розглядаються питання психології праці та специфічні компоненти праці бортпроводника, офіціанта, кухаря, буфетника, їх значення для підвищення ефективності діяльності та культури обслуговування: зорова орієнтація та кольорова чутливість, слухова орієнтація, наочно-дійове мислення,

індивідуальне планування, знайомство з характером психологічних станів та їх впливу на ефективність виробництва й самопочуття під час роботи, стан підйому, втома, визначення індивідуально-психологічних особистісних особливостей фахівців обслуговуючої праці на морському транспорті, значення розвитку товариськості, увічливості, урівноваженості.

Саме тут передбачається формування основних професійно важливих умінь та навичок фахівців: зустріч та розміщення пасажирів, обслуговування в каюті матері та дитини, обслуговування інвалідів та осіб похилого віку, уміння володіти основними методами та прийомами саморегуляції, розуміння важливості та психологічної ролі точного та швидкого оформлення документів під час обслуговування і розміщення пасажирів.

Важливою умовою запровадження даної програми виступає те, що вона передбачає не тільки теоретичні заняття, але й практичні, на рівні тренінгів з моделюванням ситуації, наближених до реальних умов. Безумовно, що таке засвоєння може бути реалізованим, якщо створено відповідні умови організації навчально-професійної діяльності та сам педагог є компетентним щодо їх проведення.

До предметів, в яких трансформуються та закріплюються знання з психології, як про це вже йшлося, можна віднести програмний матеріал з іноземної мови, де певною мірою формуються психологічні основи комунікативної взаємодії з особами, які володіють або не володіють іноземною мовою, подолання психологічних бар'єрів, що ускладнюють процес спілкування з пасажирами.

Тобто, можна говорити, що в межах вивчення іноземної мови закріплюються знання, отримані за курс «Професійна етика та психологія», проте вони розширюються стосовно до специфіки роботи з іноземцями.

З метою вдосконалення психологічної підготовки в системі професійно-технічної освіти, доцільним є використання взаємозв'язку різних навчальних предметів. Аналіз цих зв'язків та їх урахування може дозволити вирішувати питання психологічної освіти, сприяти формуванню системності та

цілісності знань, вихованню всебічно розвинутого майбутнього фахівця [30,36,135,159].

Проблема взаємозв'язку навчальних предметів у середніх професійно-технічних училищах стає останнім часом все більш актуальною. У працях багатьох психологів та педагогів аналізуються її різні аспекти на рівні міжпредметних зв'язків (Б.Г. Апаньєв [5], В.О.Скакун [164] та ін.). Міжпредметні зв'язки розглядаються як засіб формування узагальнених умінь та пізнавального інтересу в учнів [79]. Це позитивно відбивається на інтелектуальній активності учнів, що є важливою умовою сприйняття психологічних знань та активізації їхньої самосвідомості, зростання інтересу до психології як науки.

Проблемі міжпредметних зв'язків приділяється особлива увага [59, 79, 92, 106, 164]. Однак, про необхідність урахування взаємозв'язків між предметами йшлося ще в працях визначних педагогів ХУІІ-ХІХ століть Я.А.Коменського [61], Д.Локка [73], І.Г.Песталацці [111], та ін., а також в працях російських просвітителів ХІХ-ХХ ст. В.Г.Белінського [11], К.Д. Ушинського [175] та ін.

Нова хвиля інтересу до проблеми міжпредметних зв'язків, що виникла в 60-х роках минулого століття, не спадає й у наш час. У педагогічній психології проблемі міжпредметних зв'язків у галузі загальної та середньої освіти присвячені роботи І.Ф. Борисенко, І.Д. Зверєва та ін., в області професійно-технічної освіти П.Р. Атутова [8], С.Я.Батишева [10], А.П. Беляєвої [106]. Зв'язок між предметами – одна з головних вимог дидактики професійно-технічної освіти. Єдність та взаємозв'язок загальної, політехнічної та професійної освіти забезпечується передусім на основі реалізації міжпредметних зв'язків [164].

Міжпредметні зв'язки розглядаються у філософському, психологічному, загальнопедагогічному та інших аспектах. За змістом викладеного матеріалу міжпредметні зв'язки поділяються на п'ять видів:

- 1) за використанням знань учнів з інших предметів, їхнього виробничого та життєвого досвіду для більш глибокого засвоєння знань з даного предмета;

2) за знаннями законів і теорій для пояснення явищ і процесів, що вивчаються в різних предметах;

3) за єдністю трактовки понять і процесів, що вивчаються в різних предметах;

4) за відбором навчального матеріалу;

5) за комплексним застосуванням знань і вмінь, отриманих з різних предметів (В.О.Скакун [164]).

Враховуючи ці та інші дані й результати досліджень у галузі міжпредметних зв'язків, можна пропонувати використовувати вивчення закономірностей психічної діяльності в умовах виробництва на базі знань з гуманітарного циклу загальноосвітніх предметів, що отримують учні. Для цього необхідно спиратися на психологічний аналіз різних фактів з життєвого досвіду учнів та представників даної професії. Такий підхід буде сприяти формуванню психологічного кругозору учнів, що має підвищити їхню чутливість до сприйняття психологічної інформації.

У той же час, як засвідчує аналіз навчально-методичної літератури та спостереження за навчальною діяльністю, проблема міжпредметних зв'язків, хоча і є актуальною для професійної підготовки фахівців сфери обслуговування на морському транспорті, проте залишилася розробленою лише фрагментарно. Певні нароби трансформації знань психології визнаються в системі різних дисциплін, водночас їх використання потребує суттєвого вдосконалення щодо встановлення справжніх міжпредметних зв'язків, які дозволили б оптимізувати процес психологічної підготовки учнів.

З нашої точки зору, при формуванні системи міжпредметних зв'язків, важливо виділити найбільш актуальні питання, що можуть розглядатися в межах різних дисциплін. Як наслідок, це дозволить більш цілеспрямовано підходити до використання міжпредметних зв'язків і ефективніше вирішувати проблему психологічної підготовки учнів. До таких питань можна віднести проблему міжособистісних стосунків та спілкування як таку, що знаходить своє відображення в багатьох предметах і є провідною у професійній діяльності суднового обслуговуючого персоналу.

Започаткування державної психологічної служби пов'язано з розв'язанням багатьох проблем, що відрізняються специфікою в конкретних умовах розвитку та діяльності людини [14, 37, 40, 60, 138, 140, 189]. Загальні питання створення і функціонування психологічної служби в системі освіти почали активно обговорюватись наприкінці 70-х років. Це питання розглядалось на сесії Центральної ради товариства психологів СРСР та на сторінках журналу "Вопросы психологии" [138]. В обговоренні питання про завдання психологічної служби брали участь такі відомі психологи, як В.В.Давидов, Ю.М.Забродін, Н.А.Менчинська, В.А.Іваніков, В.П.Зінченко, Д.Й. Фельдштейн, В.Д. Шадріков, Д.Б. Ельконін та ін.

Питання про розвиток психологічної служби у сфері освіти розглядалось: М.І. Алексеевою [4], І.Д. Бехом [77], М.Й. Боришевським [20], В.К. Котирло [67], С.Д. Максименко [78], В.О. Моляко [97], В.О. Татенко [167], Б.О.Федоришиним [127,163], О.О.Яцишиною [163], Ю.М. Забродіним [40], А.А. Кокушкіним, С.І.Августевич [60], С.Г.Шуманом, В.П.Шуманом [189], у сферах охорони здоров'я та освіти - Л.І. Васерманом, Р.В. Габдрєєвим, М.В.Гамезо, Г.Є.Журавльовим, Б.Д.Карвасарським, В.В.Ніколаєвою, В.Ф.Пирожковим, Ю.Ф.Поляковим, В.Л. Райковою, Є.Д. Хомською, Ю.А. Утехіним, Л.С. Цвєтковою, Є.В. Шелкопляс, В.М. Шкловським, В.С. Шустіковим та іншими [140].

Активно розглядаються питання про специфіку психологічної служби в школі (А.А. Бодальов, Г.А. Ковальов [14], .М. Зараковський, М.М. Кабанов, А.І. Кітов, В.М. Муніпов, Р.Г. Натадзе, А.М. Столяренко [138]); у професійно-технічних училищах (В.А. Саюшев [158]); у вищих закладах освіти (І.П. Єрмолаєв, Н.М. Пейсахов [39]).

У липні 1993 року наказом Міністерства освіти України було затверджено Положення про психологічну службу в системі освіти України [44]. У ньому підкреслюється, що психологічна служба в системі освіти є складовою державної системи охорони психічного здоров'я громадян України і діє з метою виявлення і створення соціально-психологічних умов для розвитку особистості.

Психологічна підготовка, що проводиться в межах спеціально організованих психологічних служб, центрів та

кабінетів при училищах, має свої певні особливості. Це пов'язано з питаннями професійної підготовки учнів, їхньої адаптації до навчання та до виробництва, діагностикою та формуванням професійно важливих якостей майбутніх фахівців. Психологічна служба здатна вирішувати також питання міжособистісних стосунків учнів, сприяти розвитку особистості вихованця. Вона дозволяє проводити індивідуальну роботу з кожним учнем у процесі навчання та виховання; формувати їхні професійно важливі якості протягом усього терміну навчання в училищі, а також забезпечити передумови успішної адаптації молодого спеціаліста на виробництві (В.М. Булгаков, Г.В. Трубников, О.Г. Шампанов [21]).

Однією з важливих функцій психологічної служби в професійно-технічному училищі є профвідбір та профорієнтація (В.А. Трошин, С.І. Молдавська, Н.В. Кольченко [180], А.П. Сейтешев [159], Н.Н. Дяченко [36], А.Д. Сазонов, В.Д. Симоненко, В.С. Аванесов, Б.І. Бухалов [126] та ін.).

Дослідження, які проводилися в училищі психолого-педагогічною службою, носять переважно прикладний характер і мають психологічне обґрунтування цілісної системи «школа-училище-фахівець», що створюється. Її реалізація передбачає активну участь психолого-педагогічної служби, поряд з іншими підрозділами, у вирішенні проблем удосконалення трьох взаємопов'язаних і взаємообумовлених етапів підготовки фахівця:

- 1) до училища;
- 2) під час навчання в училищі;
- 3) після закінчення навчання в училищі.

Діяльність психолого-педагогічної служби в «доучилищний» період присвячена підготовці «свого» абітурієнта, майбутнього учня профтехучилища. Це завдання, природньо, актуальне й стосується всього педагогічного колективу училища. Разом з тим можна виокремити ряд структурних компонентів системи, що склалася в училищах і безпосередньо займається вирішенням питань професійної орієнтації на різних її етапах. Це колектив викладачів і майстрів училища, який займається професійною орієнтацією. На цьому етапі саме ці працівники відіграють істотну роль психолого-педагогічної

служби під час проведення профконсультацій, організації роботи з профвідбору абітурієнтів.

Робота психолога професійно-технічного училища розпочинається під час прийому документів вступників. Як правило, він є членом мандатної комісії училища. Аналіз документів вступників дозволяє виявляти так звану «групу ризику», тобто осіб з негативними звичками та схильних до девіантної поведінки (Л. Казаков, Д. Казакова [52]). До останніх автори відносять тих учнів, у яких є в родині наркомани, токсикомани, алкоголіки, були конфлікти в школі або дома; тих, хто перебував на обліку в інспекції у справах неповнолітніх, хто мав у дитинстві черепно-мозкові травми тощо [52]. В той же час спостереження засвідчують, що ця робота потребує суттєвого вдосконалення у плані науково-методичного забезпечення педагогів усім, що є необхідним для суто професійного діагностування. Учні в перші місяці навчання в училищі перебувають у стані адаптації в колективі однолітків, викладачів, вихователів, до навчальної діяльності. Процес адаптації учнів може проходити під контролем психологічної служби училища, якщо така є. На думку Л.Козакова [52], зусилля психологів у цей період доцільно зосередити на наступних напрямках: розкриття творчих здібностей учнів; створення в них віри у свої можливості; подолання конфліктних, стресових ситуацій; на профілактичній роботі (попередження формування негативних звичок, статтєве виховання) [52].

Все це може забезпечуватися за допомогою бесід, лекцій, рольових ігор, аналізом ситуаційних завдань, що порушують проблеми міжособистісних стосунків. Як засвідчують дослідження [1, 39, 52, 82], однією з важливих тем для обговорення з учнями є “Спілкування”. Розкриття цієї теми передбачає висвітлення таких питань, як умови спілкування, поведінка і особливості партнера, мистецтво розмовляти, спілкування під час роботи. Бесіди проводяться індивідуально, або з групою чисельністю не більше 6-7 чоловік. Якщо виникає потреба, то проводиться індивідуальна психологічна допомога, а сигналом до цього може бути втрата учнем емоційного благополуччя, передусім у спілкуванні, що, в свою чергу, веде до конфліктів. Досить ефективними в психокорекційній роботі з учнями

професійно-технічних училищ є застосування аутогенного та гетерогенного тренування за методикою, розробленою В.С. Лобзіним та М.М. Решетніковим. Як показують дослідження [52], цей метод не тільки сприяє зниженню нервово-психічного напруження, почуття тривоги, дискомфорту, психофізіологічній активації, але й дозволяє боротися з формуванням в учнів негативних звичок.

Цікавим є аналіз досвіду побудови психологічної служби у професійно-технічному училищі морського транспорту. Так, у праці В.М. Булгакова, Г.В. Трубнікова, О.Г. Шампанова [21] визначаються головні напрямки і завдання психологічної служби такого мореплавного училища. За допомогою психологічної служби відбувається постійний контроль за формуванням професійних навичок і вмінь учнів. Для цього В.М. Булгаков, Г.В. Трубніков, О.Г. Шампанов [21] пропонують увесь термін навчання поділити на етапи, які завершуються виконанням конкретних завдань. Це такі етапи: професійно-психологічний відбір, планування індивідуальної роботи з учнями, адаптація їх до успішного навчання та ін. На кожному етапі готується вихідний документ, що характеризує учня. Відтак, на першому етапі дається повна та формалізована характеристика. На другому етапі створюється картка індивідуальної роботи з учнями (навчально-психологічний паспорт), до підготовки якого входить і врахування стану нервової системи кожного учня. На третьому й четвертому етапах готуються документи, що містять відомості про становлення й розвиток необхідних професійних якостей. На п'ятому етапі виявляються схильності учнів до різних видів діяльності: адміністративно-господарської, наукової, організаційно-підприємницької, педагогічної тощо. Це дозволяє підказати випускникові перспективу його подальшого вдосконалення. Заключний етап пов'язаний з адаптацією молодого спеціаліста на виробництві. Головним документом цього етапу є відзив з виробництва. Таким чином, система дозволяє проводити корекцію навчальних планів, методик дослідження, звітних документів, а також значно полегшити контроль за навчанням кожного учня та надання педагогічної і психологічної допомоги викладачам.

Специфіка праці на морському транспорті потребує жорсткого професійного відбору. Він передбачає передусім певне тестування абітурієнтів. При цьому таке тестування дозволяє виявляти такі якості, як колективізм, зібраність, працелюбність, пізнавальні інтереси, естетичний розвиток, емоційну стійкість, домінування першої чи другої сигнальної системи, щирість тощо. Отримані дані можуть виступити основою для диференціювання учнів на групи:

- з високим ступенем інформованості про особистість;
- з достатньою інформованістю про особистість;
- з необхідністю часткового уточнення отриманої інформації;
- з потребою поглибленої перевірки та контролю.

Для останніх двох груп організуються додаткові заходи з метою отримання уточнюючих даних. Завершує профвідбір співбесіда, яка проводиться керівниками підрозділів, їхніми заступниками з виховної роботи, майбутніми класними керівниками. Під час бесіди ще раз уточнюється професійна придатність кожного абітурієнта.

Певну психологічну підготовку в училищі здійснюють на рівні індивідуальної роботи з учнями [30, 36, 135, 159]. При цьому є бажаним співробітництво між класними керівниками та психологом училища для проведення психологічних обстежень учнів та їхніх колективів.

Дані про психологічні особливості учнів та учнівські колективи дозволяють кваліфіковано виконувати індивідуальну виховну роботу.

Отже, ми бачимо, що психологічна служба може органічно вплітатись у навчально-виховний процес училища, безпосередньо та опосередковано сприяти підвищенню професійної підготовки майбутніх фахівців морського транспорту. На жаль, наявність чіткої системи психологічної служби в закладах професійно-технічної освіти поки що є поодиноким явищем.

Виходячи із специфіки умов психологічної підготовки фахівців для діяльності на морському транспорті та спираючись на дослідження М. М. Пейсахова [139], психологічну службу

доцільно розвивати з урахуванням трьох взаємопов'язаних її функцій: дослідницької, прикладної та пропагандистської.

Дослідницька функція передбачає передусім створення психологічної моделі фахівця морського транспорту. На думку автора, окремі кваліфікаційні характеристики можна об'єднати у два взаємопов'язані блоки: загальноосвітньої та професійної підготовки. Загальноосвітня підготовка має на меті формування загальних здібностей, необхідних кожній людині не залежно від її професійної належності. Це - знання, розуміння й уміння контролювати та керувати своїми стосунками з іншими людьми, власною поведінкою, своєю діяльністю та психічним станом у будь-яких умовах. Професійна підготовка має на меті формування спеціальних здібностей, професійно важливих якостей особистості, а також знань та вмінь, необхідних для успішної праці за фахом. Здібності до саморегуляції стосунками, поведінкою, діяльністю та станами, пов'язаними з особливостями професії, і тут залишаються важливим компонентом. Загальноосвітня підготовка виступає як умова і як база професійної підготовки, а загальні здібності - як основа спеціальних здібностей.

Виходячи з цього, психологічна служба в училищі може не тільки брати активну участь у розробці моделі спеціаліста, але й прослідкувати весь шлях його становлення - з моменту вступу до навчального закладу й до сформування стійких особистісних та професійних якостей. Крім того, психологічна служба може активно залучатись до роботи по вихованню професійно важливих якостей, зокрема, запроваджуючи спецкурси з проблем самовиховання, педагогічного спілкування, регуляції психічних станів тощо.

Одним із напрямків психологічної служби в училищі може бути також збір інформації, що характеризує між-особистісні стосунки учнів, особливості інтелектуальної діяльності кожного з них, їхніх психічних станів під час навчального процесу. Отримана інформація призначається як для адміністрації училища, викладачів, так і для самих учнів, які використовують її з метою самовиховання і саморегуляції діяльністю і станами. Важливим є також вивчення індивідуальних особливостей учнів для організації диференційованого підходу та управління

процесом виховання і навчання. Аналіз робіт [43, 49, 50, 92, 06, 123, 127, 163, 201] засвідчує, що для обстеження першокурсників можна використовувати комплексний підхід. Останній дозволяє вивчити потреби особистості (потребу спілкуватися, досягати чогось, самостверджуватися), її спрямованість (на взаємні дії, на завдання, на себе) і рівень самооцінки, емоційну стійкість, індивідуальні особливості уваги, пам'яті та мислення, уміння регулювати психічні стани в умовах напруженої діяльності.

Важливим напрямком дослідження, що мають здійснюватися в межах психологічної служби, є вивчення психічних станів учнів на різних етапах процесу навчання.

Прикладна функція психологічної служби в навчальному закладі тісно пов'язана з психологічними дослідженнями. Запровадження результатів психологічних досліджень у практику відбувається опосередковано або безпосередньо. У першому випадку психолог може констатувати психічні факти в педагогічному спілкуванні та навчально-виховному процесі. Результати психологічних досліджень, певним чином узагальнені, передаються зацікавленим особам для використання з метою вдосконалення навчального процесу, самовиховання тощо. Проте цей підхід є ефективним тільки за умови достатнього рівня психолого-педагогічної підготовки викладачів та розвинутого психологічного кругозору учнів.

В іншому випадку психологічна служба спрямована на вдосконалення навчально-виховного процесу, це - проведення семінарів з психологічних проблем для викладачів, спецкурси для учнів з психології спілкування, рольові ігри, психорегулюючі тренування; пропаганда психологічних знань. Форми пропаганди психологічних знань досить різноманітні: курси підвищення психолого-педагогічних знань викладачів; науково-практичні конференції; постійно діючі семінари для вихователів; методичні листи щодо контролю знань та інтелектуальних умінь, культури розумової праці; психорегулюючого тренування; лекції та бесіди з учнями; спеціальна рубрика "Психологічна служба в училищі" в багатотиражній газеті; бесіди за результатами психодіагностичних досліджень у навчальних групах;

індивідуальні консультації для викладачів, учнів та їхніх батьків; спецкурси з психології спілкування тощо [81, с.40].

В той же час, як засвідчують дослідження [50, 85, 90, 107, 122, 123, 126], психологічна підготовка фахівців передбачає не тільки супроводження, а й психологічний відбір фахівців як до тієї чи іншої діяльності, так і до виконання конкретних завдань діяльності. Дані, накопичені з цієї проблеми, потребують детального розгляду, оскільки саме психологічний відбір дасть можливість оцінити професійну придатність конкретної особи до тієї чи іншої діяльності. А як відомо, професійна діяльність на морському транспорті є досить складною і вимагає від людини наявності певних якостей.

Підбиваючи підсумки виконаного дослідження, можна відмітити наступне. Психологічна освіта в системі професійно-технічної підготовки базується на гуманістичних принципах та умовах організації навчально-виховного процесу, спрямованого на розвиток як загальнолюдських цінностей, так і професійно важливих якостей майбутніх фахівців. При цьому психологічна підготовка є однією з провідних ланок системи психологічної освіти.

Під психологічною підготовкою в системі професійно-технічної освіти, на нашу думку, слід розглядати комплекс заходів, який передбачає: професійний відбір, індивідуальну роботу з учнем у процесі навчання та виховання, формування професійно важливих якостей протягом усього терміну навчання, забезпечення передумов успішної адаптації молодого спеціаліста на виробництві.

Показано, що в сучасній психології проблема психологічної підготовки фахівців може розгортатись як окрема система спеціальних заходів, а також як невід'ємна складова будь-якої навчально-професійної діяльності.

Встановлено, що психологічна підготовка фахівців морського транспорту може здійснюватись як на рівні спеціально орієнтованих, так і допоміжних дисциплін у системі навчально-професійної діяльності, а також на рівні діяльності певних психологічних служб.

1.2. Професійна придатність та умови психологічного відбору фахівців

Розгляд питання про професійну придатність людини має принципове значення для розуміння проблеми професійного відбору. Необхідність запровадження процедури профвідбору та широта його застосування, на думку багатьох авторів (К.М. Гуревич [31], К.Х. Кекчєєв [54], Є.О. Клімов [58], М.В. Кольченко [107], М.В. Макаренко [107], К.К. Платонов [114], Б.О. Пухов [107], О.Д. Сазонов [126], В.Д. Симоненко [126]), визначається особливостями вимог тієї чи іншої професії до психофізіологічних, соціальних, медичних та інших якостей людини.

У першому наближенні професійна придатність постає як сукупність психофізіологічних та психологічних особливостей людини, що зумовлює ефективність певного виду професійної діяльності та задоволеність нею [102, с.3].

У психолого-педагогічній літературі зустрічаються дещо відмінні погляди стосовно процедури визначення професійної придатності, її видів, та рівнів [31, 54, 58, 102, 107, 114, 126].

За визначенням В.Я. Димерського [123], під професійною придатністю розуміють наявність у працівника знань, умінь, навичок і якостей, що необхідні та достатні для забезпечення виконання професійної діяльності у відповідності з певними об'єктивними вимогами до її ефективності і надійності стосовно заданого діапазону умов [123, с. 72].

Він, зокрема, виділяє три рівні професійної придатності:

1) рівень, відповідний до вимог нормативної діяльності, тобто максимальних вимог до ефективності й надійності професійної діяльності стосовно всього діапазону її можливих варіантів та умов виконання, включаючи й екстремальні;

2) рівень, відповідний до середніх, типових вимог до ефективності й надійності даної професійної діяльності;

3) оптимальний рівень ефективності та надійності професійної діяльності, який треба забезпечити в результаті професійної підготовки [123, с. 72].

Розглядаючи проблему професійної придатності, К.М. Гуревич [31] виходив з того, що різні види праці висувають різні вимоги до виконавців. Ці вимоги можуть бути

абсолютними і відносними. Отже, на думку К.М. Гуревича, можна виділити два типи професії: “до професії першого типу підходять люди, яким притаманні деякі природні особливості, і на базі них формується їхня придатність. До професії другого типу таких особливих вимог немає.” [31, - с. 127].

Відповідно до цього і професійну придатність можна поділити на два види - абсолютну і відносну.

Абсолютна придатність пов'язана з найбільш стійкими індивідуально-психологічними і психофізіологічними особливостями особистості, які важко піддаються цілеспрямованому розвитку. Ці особливості зумовлюються передусім такими властивостями нервової системи, як сила, врівноваженість, рухливість і т. ін. [31, 88, 100, 168]. Людям, які мають низький рівень розвитку цих властивостей, протипоказані відповідні професії [31, 85, 107]. Наприклад, якщо людина малорухлива або має підвищену чутливість до інтенсивних зовнішніх подразнень, то їй важко, а інколи й неможливо переборювати себе, тобто стати рухливим, або понизити ті відчуття, які виникають у неї в умовах інтенсивних звукових сигналів.

Відносна профпридатність стосується властивостей особистості, які при необхідності можуть бути сформовані до потрібного рівня, виходячи з вимог тієї чи іншої професії [31, 57, 157]. Істотними аспектами професійної придатності є мотивація особистості, її професійні інтереси [101, 110, 163, 194].

Отже, на думку К.М. Гуревича [31], тільки обмежене коло професій, що потребують “абсолютної придатності” від працівника, передбачає поглиблене психологічне і психофізіологічне обстеження кандидатів з метою професійного відбору. Решта, так звані “масові професії”, не виставляють підвищених вимог до кандидатів. Вивчення профпридатності у цьому випадку обмежується дослідженням мотивів та професійних інтересів молодшої людини [29, 31, 110, 126, 129, 131, 156].

Грунтовно питання професійної придатності розглядалось у працях Є.О. Клімова [57]. Він наголошує, що немає профпридатності «взагалі» як ознаки, яку людина носить з собою. Ця ознака притаманна не людині, а складній ситуації

типу “людина-професія”. Тобто треба кожного разу ретельно розглянути, про яку людину йде мова і про яку конкретну професію. “Професійна придатність - це не що інше, як взаємна відповідність людини і її справи, професії” [57, с. 65]. С.О. Клімов [57] пропонує всі професійно важливі якості, що відбивають професійну придатність, поділити на п’ять груп:

- Громадянські якості - ідейне, моральне обличчя людини як члена колективу, суспільства.

- Ставлення до праці, професії, інтереси та схильності до певної галузі діяльності.

- Дієспроможність (загальна, не тільки фізична, але й розумова).

- Поодинокі, спеціальні здібності.

- Навички, знання, досвід.

Автор [57, с. 69-70] розрізняє чотири ступені професійної придатності:

а) непридатність (до певної професії). Вона може бути тимчасовою або практично неподоланою. Про непридатність можна говорити у тих випадках, коли є відхилення у стані здоров’я, несумісні, за висновком лікарів, з працею в якійсь із галузей. Протипоказання можуть бути не тільки медичними, але й педагогічними, що є професійно важливим у відповідних професіях;

б) придатність (до тієї чи тієї професії, або групи їх). Цей ступінь профпридатності характеризується відсутністю протипоказань стосовно тієї чи іншої галузі праці, проте немає й показань;

в) відповідність (даної людини до даної галузі діяльності), коли відсутні протипоказання, і при цьому можна відмітити деякі особисті якості, що вказують на можливість обрання певної професії або групи професій;

г) покликання (даної людини до даної професії, галузі діяльності) - це вищий рівень професійної придатності на даному етапі розвитку людини як працівника. Цей ступінь професійної придатності характеризується (на етапі вибору професії) тим, що наявні всі ознаки відповідності людини до вимог діяльності.

Є.О.Клімов вважає, що профпридатність до більшості професій може бути розвинута за рахунок формування "індивідуального стилю діяльності", який передбачає використання сильних і компенсацію слабких властивостей певної особи, яка опановує ту чи ту професію [58].

Вивчення професійної придатності нерозривно пов'язане з проблемою здібностей [5, 43, 58, 116, 123, 127, 156, 163]. Один із провідних фахівців у галузі психології праці К.К. Платонов [114] визначив цю проблему наступним чином: "Професійні здібності - це сукупність ("структура") достатньо стійких, проте, безперечно, й таких, що змінюються під впливом виховання, індивідуально-психологічних якостей особистості людини, яка на основі компенсації одних властивостей особистості іншими визначає успішність навчання певної трудової діяльності, виконання її, удосконалення в ній" [114, с. 118].

О.М. Леонтьєв виділяє декілька видів здібностей [70, с. 102]:

- загальнобіологічні здібності, що філогенетично склалися, передаються спадково й виражають природу людини як біологічного виду;
- здібності специфічні, людські, тобто властивості, що виражають природу людини і є продуктом суспільно-історичного розвитку людства;
- "природжені задатки", які в людей є неоднаковими.

Виходячи з цього, він стверджував, що, задатки виступають як необхідна умова загальнолюдських здібностей.

Одні вчені (Є.О. Клімов [57,58], К.М. Гуревич [31], К.К. Платонов [114], А.А. Йовайша [51] та ін.) вважають, що немає людини, яка б за своїми психічними якостями рівною мірою була б придатною до навчання будь-якої з професій, і водночас стверджують, що метою виробничого навчання є формування професійно важливих психологічних якостей. Інші (О.Е. Голомшток [29], О.Д. Сазонов, В.Д. Симоненко [126], М.М. Захаров [43] та ін.), хоча й визнають найбільш складною частиною навчання проблему формування професійних здібностей, проте рекомендують здійснювати таке формування.

Щодо розуміння поняття професійної придатності у практичній площині профорієнтаційної роботи, то ми віддаємо перевагу погляду на цю проблему Л.Я. Французової [178]. Вона

розглядає “здібності” і “нездібності” у контексті професійної придатності. Так, на думку Л.Я. Французової [178], нездібність можна вважати певною структурою особистості, що передбачає риси, які негативно впливають на виконання певного виду праці. Кожна особистість проявляє ознаки здібностей і нездібностей до того чи того виду діяльності. Завдання якраз полягає в тому, щоб виявити які ж із цих ознак переважають.

Урахування здібностей і нездібностей потрібне тому, що робота, яка не відповідає здібностям, негативно впливає і на людину, і на її професійні досягнення [81, 127, 180]. Якщо така професія невіддільна, то спостерігається перевтома і руйнація організму. Якщо вона дуже легка, якщо систематично недовикористовується запас людської енергії, людина вимушена шукати для неї вихід, нерідко за межами корисної діяльності, що породжує песимізм, незадоволення собою [178, с. 44].

Таким чином, проблема вивчення здібностей особистості з метою визначення професійної придатності займає одне з провідних місць у розробці психологічних засад профорієнтації в системі психологічної підготовки фахівців.

У своєму розумінні поняття “професійна придатність” ми виходили з визначення К.К. Платонова, який зазначив, що визначення “професійна придатність” - це психодіагностична і психопрогностична оцінка особистості та організму людини за взаємодією її здібностей із соціальними умовами діяльності [116, с. 106].

Можна також говорити, що професійна придатність формується у трудовій діяльності, проте на початку такої діяльності можливо лише приблизно прогнозувати рівень професійної придатності людини до неї. Однак про придатність з певною мірою впевненості можна говорити лише спираючись на дані психодіагностичного обстеження особистості [137, с. 138].

На важливість вивчення професійної придатності людини під час вибору її майбутньої професійної діяльності вказується в багатьох роботах психологів та педагогів (Гуревич К.М. [31], Французова Л.Я. [178], Захаров М.М. [43], Федоришин Б.О. [163], Сахаров В.Ф. [156], Сазонов О.Д. [156], Клімов Є.О [57]

та ін.). Узагальнюючи ці та інші роботи, можна стверджувати, що визначення професійної придатності забезпечується:

1.самостійним визначенням людиною рівня своєї професійної придатності до тієї чи тієї професії на основі засвоєння необхідних профорієнтаційних знань про умови вибору професії;

2.прийняттям рішення людиною про свою професійну придатність до тієї чи іншої професії на основі рекомендації фахівця з професійної консультації;

3.оцінкою рівня професійної придатності людини до певної професії за результатами процедури психологічного відбору.

Розглядаючи більш докладно зазначені способи вивчення професійної придатності особистості до якоїсь із професій, можна зауважити, що самостійна оцінка людиною своєї профпридатності передбачає наявність у неї достатнього рівня розвитку психологічної готовності до процесу професійного самовизначення. Зміст цієї готовності, за А.В. Массановим [81], відбивається в наступних її структурних компонентах:

а) позитивне ставлення до трудової діяльності;

б) потреба у здійсненні професійного самовизначення з урахуванням своїх можливостей;

в) уміння використовувати знання про себе з метою професійного самовизначення;

г) сформованість необхідних для обрання професії знань та вмінь;

д) адекватна самооцінка професійно-важливих якостей особистості.

Дана готовність формується у процесі профорієнтаційної роботи з учнями загальноосвітніх шкіл (Б.О. Федоришин [163], А.В. Массанов [81], В.В. Синявський [163] та ін.).

Щодо ролі професійної консультації у процесі професійного самовизначення особистості, то вона надається особі у вигляді поради, яку аргументують результатами об'єктивного дослідження загальних і спеціальних здібностей, професійної спрямованості молоді людини за допомогою різних психодіагностичних методик (Б.О. Федоришин [163], Ю.В. Котьолова [66], Є.О. Клімов [58] та ін.).

Як бачимо, центральним моментом у визначенні профпридатності виступає професійний відбір як необхідна її передумова [66, 85, 107, 122, 123]. Деякі фахівці пропонують означити межі його застосування. Так, Ю. В. Котьолова виділила чотири типи професій, які потребують професійного відбору працівників: 1-й тип - це ті професії, де є особливо складні поєднання психофізіологічних вимог; 2-й тип - професії, що вимагають тривалої та коштовної підготовки кадрів; 3-й тип - професії, в яких можуть виникати складні та небезпечні ситуації; 4-й тип - професії, в яких виключну роль мають деякі особистісні якості людини [66, с. 102-103].

Отже, професійний відбір є одним із методів вивчення професійної придатності людини до певно визначеної професії.

Проблема професійного відбору в психології є однією з актуальних (В.О. Трошин, С.І. Молдавська, Н.В. Кольченко [180], Ю.М. Забродін [123], М.М. Захаров [43], Б.О. Федоришин [127,163], М.В. Макаренко, Б.О. Пухов [107], та ін.). Особливо це стосується фахівців, діяльність яких пов'язана з високою відповідальністю та часто відбувається в екстремальних умовах. Найбільше це стосується різних видів військової діяльності (М.П. Коробейніков [63], В.В. Осіпов, М.П. Вернідубов [105], Я.В. Подоляк [120] та ін.), авіаційно-космічної (В.Є. Андріанова [7], Н.М. Рудний [151] та ін.), інженерно-операторської (М.І. Бобнева [13], Ю.З. Гільбух [28], П.Б. Зільберман [45] та ін.), а також професій, пов'язаних з судноплавством (Л.А. Репін [146], Є.С. Вересоцький, В.Н. Парохін [23] та ін.). За визначенням К.К.Платонова, професійний відбір - це форма трудової експертизи, завданням якої є вибір з групи претендентів відповідних (за здібностями, досвідом, моральними якостями) до даної професії або спеціальності та вилучення тих, хто має протипоказання.

Залежно від опори на психодіагностику, або на пролонговану психодіагностику розрізняють психологічний експрес-відбір та пролонгований відбір [116, с. 107].

При цьому професійний відбір здійснюється в різних варіантах (В.Я. Димерський [123]). Тобто при відсіві непридатних до даної професійної діяльності, або тих, підготовка яких вимагає невиправдано великих витрат часу і

коштів; відборі найбільш здібних; відборі у відповідності зі специфікою різних варіантів даної професійної діяльності; трудовій експертизі для визначення профпридатності фахівців (у зв'язку з віком, або перенесеною хворобою).

Можливість ефективного проведення професійного відбору залежить (за В.Я. Димерським [123]) від сукупності наступних факторів: наявності професіограм комплексу діагностичних методик (психологічних, медико-фізіологічних, антропометричних), засобів оцінки всієї сукупності професійно-важливих характеристик контингенту, що проходить обстеження [123, с. 73].

Уперше питання про науково організований профвідбір постало на рубежі XIX-XX ст. Швидкий розвиток науки і техніки, поява нових професій спричинили ряд проблем. Труднощі під час засвоєння професій, плинність робочої маси, ріст числа аварій, як з'ясувалося, були зумовлені тим, що не були враховані індивідуальні особливості людей, не перевірялася їх відповідність до даної професії [126, с. 109].

На початку 20-х років російський фізіолог К.Х. Кекчєєв визначав: "Зрозуміло, що не кожна людина придатна до роботи в будь-якій професії: необхідно мати відповідні фізичні та психічні властивості" [54, с. 5]. Далі автор відзначає: "Є також аксіомою, багатьма особами, на жаль, ще не зрозумілою, що ефективність праці всієї нації тоді буде ближче до максимуму, коли найбільше число осіб зайнято в професіях відповідних до їхніх особливостей" [54, с. 5].

К.Х. Кекчєєв [54] стверджував, що правильний розподіл людей за професіями є однією із складових частин наукової організації праці.

Накопичені дані як у вітчизняній [31, 58, 66, 81, 85, 86, 90, 100, 107, 122, 123, 127, 152, 163, 168], так і в зарубіжній [199, 200, 201, 202, 205] психології засвідчують, що підходи до психологічного відбору можна розподілити на кілька напрямків.

По-перше, це дослідження (Б.О. Федоришин [163], О.Є. Ящишин [127], Ю.В.Котьолова [66], А.В. Массанов [81] та ін.), в яких робиться спроба виділити один, або кілька найбільш суттєвих факторів психіки, що мають порівняно незмінну характеристику в прояві. До таких факторів найбільш часто

відносять властивості нервової системи (силу, врівноваженість, рухливість, лабільність, тощо). Однак є види робіт, в яких фіксується, що існують особи з низьким розвитком цих властивостей, але такі, що успішно діють в екстремальних умовах та досягають високих результатів (Б.М. Теплов, В.Д. Небиліцин, Є.О. Клімов та ін.).

По-друге, це дослідження [90, 107, 123, 152], в яких робиться спроба провести профвідбір на основі комплексного підходу. Тобто проводиться аналіз психофізіологічних, психологічних та інших ознак і, в залежності від успішності в професійній діяльності, визначають показники, притаманні особам з різним рівнем успішності в умовах тієї чи тієї діяльності.

По-третє, це дослідження [85, 133, 134, 147], в яких робиться спроба на основі визначення комплексу показників, притаманним фахівцям, які успішно діють в екстремальних умовах, виділити в цьому комплексі найбільш суттєві.

Теоретичні засади професійного відбору, зокрема, й психофізіологічного відбору, докладно вивчалися М.В. Макаренко, В.О. Пуховим, М.В. Кольченко [107] та ін. Вони зазначають, що сутність професійного відбору полягає в проведенні комплексних заходів, що дозволяють виявляти осіб, які найбільш придатні за своїми індивідуальними особливостями і можливостями до навчання в установленій термін та успішної професійної діяльності за конкретною професією. Можливість проведення професійного відбору значною мірою зумовлена індивідуальними відмінностями між людьми. Тому теоретичною базою відбору є диференціальна психологія та психофізіологія [107, с. 6].

Головною метою, на думку всіх фахівців, є забезпечення максимальної відповідності індивідуальних характеристик людини до тих вимог, які висуває до неї той чи той вид професійної діяльності. Досягнення цієї мети, з одного боку, дозволяє з більшим успіхом вирішувати завдання підвищення ефективності праці, економити фінансові та матеріально-технічні ресурси, знижувати кількість аварій і травм на виробництві; з іншого, - за рахунок раціонального використання людей, що відрізняються за своїми психічними та

психофізіологічними особливостями, досягнути найбільшої задоволеності своєю працею і зменшити вірогідність виникнення професійних захворювань [107, с.6-7]. Це в першу чергу стосується таких категорій спеціалістів, діяльність яких пов'язана з високим нервово-емоційним напруженням, порушеннями природного добового режиму, гіподинамією, підвищеними вимогами до аналізаторних систем, пам'яті, уваги, нервово-психічної стійкості, до правильності виконання складних і відповідальних задач в умовах дефіциту часу, чи в екстремальних обставинах. Призначення на роботу, яка відзначається підвищеними специфічними вимогами до фахівців, осіб з низьким рівнем професійної придатності, може не тільки знизити рівень продуктивності праці, але й негативно вплинути на їхній стан здоров'я. В останніх з великою вірогідністю можуть бути розвинені функціональні захворювання центральної нервової та серцево-судинної систем [107].

У деяких випадках професійний відбір може бути практично безкорисним, коли, наприклад, фахівці навіть високої кваліфікації припускаються у процесі праці багатьох помилок, і не можуть засвоїти роботу з технікою у встановлений термін. У такому випадку необхідно вдосконалювати або саму техніку, технологічний процес, організацію праці, або внести зміни до методів і тривалості навчання персоналу [107].

Розглядаючи теоретичні основи професійного відбору, окремо треба зауважити, які саме властивості людини повинні стати об'єктом вивчення під час професійного відбору. Так, одним з важливих напрямків (за даними В.О. Трошина, С.І. Молдавської, М.В. Кольченко [180]) є вивчення людини з метою профвідбору на рівні визначення індивідуально-типологічних особливостей основних властивостей нервової системи. Про значення типологічних особливостей вищої нервової діяльності людини для успішного розв'язання важких для нервової системи завдань указував ще І.П. Павлов [108]. Питання про "життєві показники" таких нервових процесів, як сила, рухливості та врівноваженість і їх значущість для визначення професійної придатності розробляв В.С. Мерлін зі своїми співробітниками [86,87,88].

Б.М. Теплов [168] доходить важливого висновку, що властивості нервової системи досить сильно відбиваються на психіці людини та її поведінці, зумовлюючи, на його думку, значною мірою індивідуальні особливості динаміки психічної діяльності і її швидкість, темп, обсяг тощо. В.Д. Небиліцин [100] зазначав, що динамічні аспекти психіки у певних ситуаціях можуть впливати й на кінцеву результативність дій людини, тобто індивідуально-типологічні особливості основних властивостей нервової системи є одними з основних факторів, що зумовлюють процесуальну, а в деяких випадках і результативну сторону діяльності людини.

Вирішуючи задачу оцінки та прогнозування професійної придатності, необхідно враховувати не тільки професійно важливі, стійкі психофізіологічні властивості особистості, але й інші, не менш важливі характеристики людини.

Поряд із психофізіологічними характеристиками, необхідно брати до уваги фізичний розвиток та стан здоров'я кандидатів на відповідні спеціальності. Ці фізіологічні показники вказують на відсутність, або наявність захворювань, розвиток опорнорухливого апарату, стан внутрішніх органів, нервової та дихальної системи, органів зору та слуху тощо [126].

О.Д. Сазонов та В.Д. Симоненко [126] у своїй праці зауважують, що особливого підходу під час проведення профвідбору потребують особи з фізичними та психофізіологічними вадами. Дані останніх досліджень свідчать про те, що певна частина учнів середніх шкіл мають протипоказання до якогось із видів професійної діяльності, а тому потребують поради лікаря. Пояснюється це тим, що в багатьох учнів, практично здорових, є деякі функціональні відхилення. І тому задача полягає в тому, щоб підбирати для школярів такий вид їхньої майбутньої трудової діяльності, який би не тільки не поглибив наявні відхилення, але й сприяв би їх корекції. Позаяк існують певні обмеження для учнів, які вимушені носити окуляри; інші для осіб з помірним викривленням хребта, вегетативними порушеннями нервової системи тощо [126, с. 107].

На думку багатьох авторів (Ю.М. Забродін [123], С.О. Клімов [57], М.В. Кольченко, В.О. Трошихін,

С.І. Молдавська [180], Б.О. Федоришин [127], О.Д. Сазонов, В.Д. Симо-ненко [126], Л.Я. Французова [178] та ін.), професійний відбір дозволяє не тільки прогнозувати професійну придатність людини до якоїсь із діяльностей, але й дає інформацію, яка може використовуватися з метою удосконалення її як особистості. Крім цього психофізіологічне та психологічне обстеження дозволяє в деякій мірі прогнозувати здатність особистості підлітків та юнаків до розвитку психофізіологічних якостей і здібностей.

Як свідчать дослідження М.В. Кольченко, М.В. Макаренко, Б.О. Пухова [107], можливості професійного відбору все ж є дещо обмеженими. Це пояснюється тим, що професійний відбір є тільки одним з компонентів системи заходів урахування людського фактору в сучасному виробництві. Він не може замінити підготовки фахівців, їхнього виховання, забезпечення фізіологічно раціональних режимів праці та відпочинку тощо. Крім того, на думку В.Я. Димерського [123], доцільність професійного відбору певною мірою залежить від таких факторів, як масовість професії, її складність, наявність вакантних місць.

У ряді випадків необхідно враховувати етичну обґрунтованість професійного відбору. Серед масових професій, що не пов'язані із серйозними наслідками можливих помилок при виконанні професійної діяльності, відбір працівників морально не виправданий, особливо при наявності активного прагнення кандидатів до опанування саме даною професією.

При цьому треба враховувати, що активне ставлення до вибраної професії є дуже дійовим психологічним чинником її опанування, що стимулює розвиток професійних здібностей і компенсаторних механізмів (В.Я. Димерський [123, с. 74]).

Певним чином розрізняють наступні види професійного відбору: констатуєчий та організуючий (О.Д. Сазонов, В.Д. Симоненко [126]), медично-психологічний, соціально-психологічний, освітянський, психофізіологічний (М.В. Макаренко, Б.О. Пухов, М.В. Кольченко [107], В.І. Медведєв [85]).

Констатуєчий профвідбір передбачає вирішення питання про придатність особи до професії у формі “придатний” та “непридатний”.

Організуочий профвідбір має на меті визначити й оцінити індивідуальні особливості людини, які є показниками не однієї, а певного кола професій, що більше відповідає потребам та завданням професійних навчальних закладів, підприємств щодо своєчасного заповнення вакантних місць у них [122, с. 233-236].

Медично-психологічний відбір передбачає [85, 107] виявлення тих осіб, стан здоров'я та рівень фізичного розвитку яких дозволяє успішно й у встановлений термін опанувати професію, для якої проводиться відбір, та ефективно працювати за даною спеціальністю досить тривалий час без шкоди для здоров'я. Особи, що не пройшли цей відбір, до інших видів профвідбору не допускаються.

Під час медично-психологічного відбору особливого значення надається оцінці нервово-психічного статусу. Виявляються особи з нервово-емоційною нестійкістю.

Психофізіологічний відбір дозволяє досить об'єктивно вимірювати велику кількість психофізіологічних властивостей, виявляти глибоку структуру індивідуальних особливостей особистості, що детермінується фізіологічними системами організму, передусім центральною нервовою системою. Цінність у тому, що психофізіологічні властивості (характеристики) людини можуть кількісно виражати професійно важливі якості і бути для багатьох професій досить прогностичними [85,107].

Соціально-психологічний відбір передбачає виявлення тих соціально-обумовлених психологічних властивостей особистості, у тому числі й моральних якостей, необхідних для успішної роботи людини в колективі, визначаючи її готовність і намагання виконувати виробничі завдання, свої професійні обов'язки в будь-яких умовах, а також сприяти появі почуття задоволення своєю працею. Соціально-психологічна діагностика є основою особистісного підходу до оцінок людини.

У процесі соціально-психологічного відбору виявляються й оцінюються соціально-обумовлені риси людини та її спрямованість, мотивація, цілі, намагання, інтереси, моральні риси тощо [107]. У ряді випадків саме ці дані, а не результати психофізіологічного обстеження, є вирішальними під час винесення заключення про професійну придатність людини до

професії. Особливо це стосується професій, які ми відносимо до типу «людина-людина».

Освітнянський відбір спрямовано на визначення рівня розвитку необхідних знань, умінь, навичок. Він також зорієнтований на оцінку психологічного розвитку особистості, її досвіду.

У трактовці В.І. Медведєва [85, с. 40-44] такий вид відбору, як соціальний відбір, виконує чимало функцій. Його завдання - отримання досить постійних кадрів. Для цього визначаються такі характеристики, як мотиви звернення до даної спеціальності, ступінь знайомства з труднощами професії, інтелектуальні здібності.

Те, що професійний відбір має свої різні форми, свідчить, що під час його проведення використовуються знання з фізіології, психології, психофізіології, соціології, педагогіки, медицини, математичної статистики [107, с. 5]. З практичного боку сутність професійного відбору зводиться до двох головних аспектів. А саме, до визначення вимог, що висуваються до людини тієї чи тієї діяльності, та до оцінки рівня її здібностей, що дають можливість опанувати цю діяльність [107, с. 3].

Виникнення професійного відбору пов'язане з розподілом праці, з появою різних професій. Обираючи собі професію, людина намагається, щоб вона відповідала її фізичним та інтелектуальним можливостям, схильностям, інтересам [126, с. 108-109].

Сучасна система професійного відбору досить широко застосовується в різних видах професійної трудової діяльності. Особливо вона актуальна для професій, діяльність яких вимагає особливих якостей особистості фахівців. До професій такого класу можна віднести працю спеціалістів у галузі морського транспорту. Вивчення спеціальної літератури (І.В. Макаров, С.М. Корж [76]; Л.М. Раєвський, О.В. Антонов [143]; Л.О. Рєпін [146]; Е.С. Вересоцький, В.М. Трохін [23] та ін.), а також наші власні спостереження показали, що в цій сфері праці досить важливими є якості особистості, пов'язані з особливою формою комунікації, зовнішніх дій, а також здатність протистояти різним стрес-факторам.

Е.С. Вересоцький, В.М. Парохін [23], аналізуючи специфіку впливу морських стрес-факторів на нервово-психічний стан моряків, підкреслюють, що сукупність специфічних ознак мореплавства створює немало проблем для людини. Відірваність від дому на тривалий час - характерна особливість умов праці моряків. На борту судна існують всі негативні явища, з якими люди стикаються на виробництві в берегових умовах: шум, вібрація, протяги тощо. Відмінність, проте, полягає в тому, що всі вони на судні з'являються одночасно, до того ж додаються додаткові несприятливі стрес-фактори - соціальна ізоляція, праця на об'єкті, що рухається тощо [23, с. 5-6].

Е.С. Вересоцький та В.М. Парохін [23] відзначають, що спілкування в екіпажі має примусовий характер, члени екіпажу зазнають певних труднощів, унаслідок чого розвивається потреба в особистому психологічному просторі, усамітненні [23, с.4]. Вивчаючи особливості праці плавскладу, автори зазначають, що під час плавання моряка супроводжують різного роду переживання. Відпочинок носить переважно пасивний характер, хоча фонд вільного часу перевищує той, що його мають працівники на березі [23, с.3]. Це ставить проблему про необхідність повного завантаження людей під час рейсу, що деякою мірою послаблює несприятливий вплив одноманітності навколишнього середовища. [23, с.4].

Таким чином, праця екіпажів суден морського флоту проходить у незвичайних умовах. Багато тут залежить від того, як враховується людський фактор у покращанні умов праці та відпочинку моряків, забезпечення безпечного плавання, організації мікроклімату екіпажу, виховної роботи й, зокрема, від професійного відбору та психологічної підготовки майбутніх фахівців у системі професійної освіти.

Проведене дослідження особливостей визначення професійної придатності та умов психологічного відбору фахівців дозволяє констатувати:

- по-перше, професійна придатність особистості до певної професії та складна система психологічних, психофізіологічних та ін. якостей, що зумовлюють успішне опанування даної професії;

- по-друге, умови професійного відбору фахівців сфери обслуговування на морському транспорті можуть бути здійснені на рівні: а) медичному (оцінює відповідність стану здоров'я абітурієнта до вимог морської професії); б) освітянському (оцінюється загальноосвітня підготовленість абітурієнта); в) психологічному;

- по-третє, умови проведення психологічного відбору майбутніх фахівців передбачають діагностику їхньої професійної спрямованості, індивідуально-типологічних особливостей на рівні динамічних властивостей нервової системи, а також особистісних якостей, у тому числі емоційно-вольових.

1.3. Професійно-важливі якості обслуговуючого суднового персоналу

Як було визначено вище, ефективність діяльності працівника в межах своєї професії значно залежить від відповідності його психологічних, психофізіологічних та інших властивостей до вимог професії. Опис професій відповідно до тих вимог, які вони ставлять до людини, є предметом вивчення психології праці, а саме її розділом - професіографією [32, 46, 48, 66, 75, 93, 148, 163, 178]. Результатом професіографії є визначення переліку основних вимог до людини, яка залучається до конкретної трудової діяльності. Професіограма – це “перелік і опис загальнотрудових і спеціальних умінь та навичок, необхідних для успішного виконання певної професійної діяльності” [137, с.138].

Опис професії відбувається за різними критеріями (технологічними, економічними, педагогічними, медичними та психологічними). Узагальнюючи дослідження [27, 32, 43, 51, 75, 93, 126, 156, 163, 183 та ін.], можна констатувати, що професіограма будь-якої трудової діяльності може передбачати опис: а) загальних відомостей про професію (історія виникнення професії, соціально-економічне значення та місце професії в народному господарстві); б) характеристику процесу праці (сфера діяльності, вид праці, основні її знаряддя, виробничі операції, робоча поза, вироблювана продукція, організація праці); в) санітарно-гігієнічні умови праці (мікрокліматичні умови, режим та ритм праці, можливість виробничих травм,

профзахворювання, медичні протипоказання); г) вимоги професії до фізичних та психологічних якостей людини (характеристика різних видів сприйняття у професійній діяльності, фізичні якості, інтелектуальна сфера, емоційно-вольові якості особистості, моральні якості, вплив професії на особистість); д) вимоги до професійної підготовки (вимоги до загальноосвітньої та спеціальної підготовки, характеристика навчального закладу та умови вступу, тривалість навчання та рівень кваліфікації, що її отримують, перспективи росту та просування по службі).

Професіограми використовуються фахівцями [43, 57, 154, 163] переважно під час визначення придатності особистості до обраної нею професії.

Виходячи з мети дослідження, ми зосередилися на професіограмах таких професій, як офіціант-бортпровідник; кухар-офіціант-бармен; кухар-кондитер, які відносяться до суднового обслуговуючого персоналу. Особливу увагу було приділено психограмам зазначених професій. Узагальнюючи дослідження [46, 66, 85, 107, 116, 163 та ін.], під психограмою ми розуміємо частину професіограми певної професії, в якій сформульовані її вимоги до особистості, тобто перелік психологічних здібностей, де особлива увага приділяється протипоказанням.

В той же час вивчення науково-методичної літератури [1, 75, 76] дозволило зробити висновок про недостатню розробленість професіограм стосовно професій сфери обслуговування на морському транспорті. Проте опис даних видів професійної діяльності в берегових умовах певною мірою відображений як у навчально-методичній, так і в науковій літературі [32, 75, 94].

Отже, з метою розгляду професіограм судового обслуговуючого персоналу ми поставили перед собою такі завдання :

1. Узагальнити відповідні професіограми професій сфери обслуговування (без урахування морської специфіки).
2. Визначити психологічні особливості праці в умовах морського плавання.

3. Провести дослідження щодо визначення професійно важливих якостей суднового обслуговуючого персоналу.

Приставаючи до аналізу професіограм таких професій, як кухар, кондитер, офіціант, буфетник (бармен), зауважимо, що всі вони відносяться до сфери обслуговування клієнтів [93, 94, 173].

Успішність взаємодії з останніми вимагає від працюючих певних здібностей та вмінь, і особливо специфічного професійного мислення. Як засвідчують наші багаторічні спостереження, працівник сфери обслуговування створює у своїй уяві наочну картину контакту з відвідувачем. Він виробляє модель обслуговування клієнта, що являє собою сукупність інформації про його індивідуально-психологічні особливості, стан відвідувача та умови обслуговування. Звичайно, створення такої моделі не є самоціллю. Вона необхідна для прийняття оптимального рішення про тактику обслуговування клієнта. Ця тактика повинна враховувати особливості праці трудівника сфери обслуговування, що виявляється в необхідності вступати в прямий контакт з кожним клієнтом.

Особливість праці в даній сфері породжує певні психологічні проблеми в обслуговуванні клієнтів. Найбільш характерною з них є підвищена нервова напруга [1, 32, 57, 94].

Виходячи з аналізу навчальної та науково-методичної літератури [1, 69, 94], вважаємо, що мистецтво обслуговування клієнтів залежить від уміння створити мікроклімат поважного ставлення до нього. Повага до клієнта потребує виявлення терпіння та певної поступливості. Тому для обслуговуючого персоналу неприпустимим є неврівноваженість, злопам'ятність, невміння розбиратися в мотивах людських учинків. Ці вади різко знижують здібність працівника сервісу.

Є.О.Клімов [57] у своїх дослідженнях професії розподіляє за предметом праці. Спираючись на запропонований ним підхід, офіціант, бармен, буфетник, бортпровідник відносяться до типу відносин "Людина-людина". Кухар, кондитер - відповідно до "Людина-техніка" та одночасно до "Людина-людина". Предметом праці для професій типу "Людина-людина" є люди. Відповідно для типу "Людина-техніка" – технічні системи, речові об'єкти, матеріали, види енергії.

Професії, що відносяться до одного типу, висувають подібні вимоги до психологічної сфери людини. У психолого-педагогічній літературі [93, 94, 173] наголошується на тому, що людина, яка обирає будь-яку професію типу “Людина-людина”, повинна бути готовою майже весь свій робочий час спілкуватися з людьми і при цьому зберігати витримку, спокій, доброзичливість. Їй потрібно вміти спілкуватись, встановлювати контакти з іншими людьми. Якщо вказати на загальні вимоги до працівника у сфері техніки, то йому потрібно мати розвинуті уявлення про технічні системи, технічне мислення; володіти комплексом рухливих навичок, сенсомоторних координацій. У нашому випадку професії кухаря та кондитера відносяться одразу до двох зазначених типів професій, що зумовлює наявність у психограмі цих професій професійно важливих якостей, характерних як для типу “Людина-людина”, так і “Людина-техніка”.

Проблема специфіки професій сфери обслуговування розглядається в ряді праць [1, 32, 34]. Узагальнюючи ці та інші дослідження, можна стверджувати, що професія офіціанта полягає в обслуговуванні відвідувачів ресторанів, кафе, їдалень тощо. Офіціант приймає замовлення та розносить блюда відвідувачам. Крім того, він сервірує, прибирає столи, проводить розрахунок з клієнтом [93]. Ця професія передбачає передусім безпосередній контакт з людьми. За робочий день офіціанту доводиться спілкуватися з різними відвідувачами, й усі вони потребують поради та допомоги офіціанта, а інколи вони повністю покладаються на його смак та компетенцію [94]. Офіціант повинен активно формувати перше враження відвідувачів не тільки про себе самого, але й про своє підприємство. Тому йому необхідні такі якості, як акуратність, урівноваженість, товариськість, елегантність [32, 94]. Офіціант повинен мати добру пам'ять, для того щоб знати найменування та ціни блюд і напоїв. Він також повинен швидко рахувати, щоб під час розрахунку з відвідувачами не помилятися і не затримувати їх.

Узагальнюючи дослідників роботи [1, 32, 94], умовно у спілкуванні офіціанта з відвідувачем можна виділити декілька фаз:

- взаємна орієнтація (обидві сторони вивчають один одного, намагаються отримати один про одного необхідні відомості);
- перше враження один про одного (воно необхідне для обрання тактики взаємної поведінки);
- пристосування особливостей поведінки до обставин, що змінюються, реалізація проміжних завдань;
- результат спілкування (досягнення кожним партнером своєї мети).

Отже, як бачимо, професія офіціанта висуває підвищені вимоги до психологічних знань у галузі спілкування. Аналіз [32, 94, 173] засвідчив, що офіціанту повинні бути притаманними такі особистісні властивості: тривалий хороший настрій у процесі роботи; потреба спілкуватися з людьми, себто комунікативна активність; спроможність відчувати настрій інших людей, розуміти їх; уміння уявляти себе на місці іншої людини; уміння швидко розбиратися у взаємних стосунках людей; вирішувати конфліктні ситуації; вміти знаходити спільну мову з різними людьми.

Професія бармен, буфетник мають дещо іншу специфіку праці, порівняно з офіціантом. Тобто вони виконують ті ж самі функції, за виключенням сервування столу. Тому їхні психограми суттєво не різняться.

Зважаючи на відсутність у спеціальній літературі професіограми даної професії, зупинимося на кваліфікаційних вимогах до бортпроводника. Аналіз та узагальнення навчально-методичної літератури [1, 32, 75] засвідчив, що до обов'язків бортпроводника входять: підтримування чистоти й добротного санітарно-технічного стану, закріплених за ним кают; утримування інвентаря та обладнання готовими до використання; забезпечення прийому та розміщення пасажирів; культурне обслуговування пасажирів; підтримування в готовності до використання рятувальних засобів; боротьба за живучість судна (у межах своїх обов'язків) та за судовим розписом; організація евакуації зі свого об'єкта в разі залишення судна згідно розкладу чи за тривоги; прибирання в каютах тощо. Бортпроводник повинен знати устрій судна, обладнання, розташування пасажирських та службових приміщень, засоби і

способи боротьби з пожежею та водою на своєму об'єкті; правила використання технічних і миючих засобів, що застосовуються під час прибирання і обслуговування тощо.

До вимог бортпровідника відноситься необхідність: бути привабливою людиною, кмітливою, з почуттям гумору, вміти створити атмосферу доброзичливості та обслуговувати пасажирів у спокійній манері. Протипоказана легка емоційна збудливість, подразливість, схильність до нетерпіння. В той же час він повинен бути вимогливим і наполегливим, спроможним "поставити на місце" пасажирів, які порушують правила перебування на борту судна. В екстремальних умовах, наприклад, під час екстреної евакуації пасажирів, особливе значення набувають вольові якості: витримка, самоконтроль, спроможність не тільки самому не піддатися паніці, але й примусити пасажирів підкоритися своїй волі. Дуже важливо для бортпровідників мати добру дикцію, приємний тембр голосу [94, с. 271].

Аналіз професіограми кухаря [94, с. 261-263] показав, що його праця складається з наступних операцій: прийом сировини та її переробка, зберігання продуктів, приготування холодних закусок, гарячих блюд, виробів з борошна, оформлення блюд для роздачі, роздача їх. Професія кухар – одна з небагатьох, де нюхові та смакові відчуття і сприйняття є головними професійно важливими психічними якостями [94].

Специфічні вимоги висувуються і до пам'яті кухаря [75, 94]. У нього повинна бути розвинутою довготривала словесно-логічна пам'ять. Йому необхідно знати все про склад їжі та її калорійність. Про фізіологію харчування, санітарію й гігієну, правила складання меню і, безперечно, мати глибокі знання з технології приготування їжі та експлуатації обладнання.

Як показують наші спостереження, кухарю потрібна зорова, образна пам'ять, – він повинен пам'ятати зовнішній вигляд блюд. У його пам'яті зберігаються еталони кольору, форми продуктів і блюд. На роздачі, як правило, працюють кухарі, які мають нижчу кулінарну кваліфікацію. Проте до них висувуються свої, особливі вимоги, зумовлені специфікою роботи з людьми. Вони повинні мати добру сенсомоторну

координацію, художній смак для оформлення різних блюд, бути терплячими, стриманими, доброзичливими та привітними.

Як показують спостереження, професія кухаря важка, тому що багато технологічних процесів доводиться робити вручну, працюючи біля гарячої плити, зазнаючи різких коливань температури. Тому особам, які схильні до простудних та серцево-судинних захворювань, що професію обирати не рекомендується [94].

Специфіка професії кондитера передбачає випічку тортів, тістечок, пиріжків тощо. Що стосується професійно важливих якостей фахівця кондитера, то вони багато в чому ідентичні з якостями професійного кухаря.

Аналіз професіограм таких професій, як офіціант, бармен, буфетник, бортпровідник, кухар, кондитер дозволив пролити світло на вимоги до психологічної сфери людини, яка залучається до праці в цій сфері.

У той же час вимоги до цих професій суттєво підвищуються, коли мова йде про роботу фахівців у сфері обслуговування на морському транспорті [23, 76, 143, 146]. Мореплавство пов'язане з багатьма обмеженнями та незручностями для праці й життя людини [23, 76, 143, 146, 147]. Життєвий уклад на судні й на березі істотно розрізняються [146, с.81]. Л.І.Лур'є [75] виділяє дві групи факторів професійної шкідливості, що мають екстремальний характер :

а) умовні шкідливості, що не витікають безпосередньо із самого процесу праці, вони є тимчасовими, проте сильно ускладнюють життєдіяльність моряків – обмежений об'єм приміщення, недостатність вентиляції і освітлення, вологість, вібрація та шум;

б) безпосередньо професійні шкідливості, які діють постійно і не залежить від прогресу техніки, - добові вахти (змінність праці), нервово-психічне напруження, монотонність образу життя. Як головні стрес-фактори можна виділити: втрату важливих психічних зв'язків; загрозу аварій або травм; родинно-побутові стресори; стресори, що виникають при взаємодії людини з виробничим середовищем судна; стресори, що виникають при взаємодії людини із соціально-психологічним середовищем екіпажу; економічні та комерційні стресори;

стресори, пов'язані з політичним та ідеологічним становищем у інших країнах, до яких прибуває судно.

Якщо прийняти за класифікаційну ознаку "морських стресорів" екстремальність середовища на судні, то їх сукупність можна умовно поділити на дві узагальнені групи - зовнішні та внутрішні.

До зовнішніх (об'єктивних) відносяться чинники, пов'язані з процесами та умовами праці, відпочинку і побуту. Вони безперервно впливають на психофізіологічні функції організму людини. Серед них такі :

- особливість професійної діяльності (режим праці та відпочинку, послідовність робочих операцій, проведення дозвілля та ін.);

- просторові параметри середовища, зумовлені розмірами (об'ємом), своєрідністю геометричних форм та ізолюваністю простору судна;

- специфічні характеристики навколишнього середовища - його екстремальність, монотонність водної поверхні тощо ;

- тривалість автономного плавання, що зумовлює кількісні значення осередкостворюючих чинників;

- соціально-психологічні відношення між членами екіпажу.

До внутрішніх (суб'єктивних) відносяться чинники, що характеризують індивідуальні особливості людей, їхні відношення до умов діяльності: особисті установки, ступінь залучення до діяльності, адаптаційні можливості, професійний досвід, статевовікові дані тощо.

Невідповідність зовнішніх чинників до індивідуальних особливостей (духовно-ціннісних, медико-біологічних, психофізіологічних та соціально-психологічних) знижує рівень комфортності середовища на судні, стійкість та працездатність людини.

Крім загальних для всього екіпажу чинників, що спричиняють психологічні дисонанси, існують додаткові екстремальні чинники, притаманні певним професійним групам

морських, зокрема, обслуговуючому персоналу. У праці обслуговуючого персоналу багато ситуацій спілкування з різними людьми. Робота виконується при постійному шумі, качці, вібрації, непередбачених аварійних ситуаціях.

Таким чином, виконане дослідження специфічних умов праці суднового обслуговуючого персоналу дозволило узагальнити первинний перелік професійно важливих якостей офіціантів, кухарів, бортпроводників, який може послужити основою для проведення спеціального дослідження щодо виділення найбільш суттєвих професійно важливих якостей даних фахівців. Цей перелік має такий вигляд: інтерес до професії, відповідальність, моральність, мужність, дисциплінованість, зібраність, колективізм, оперативне мислення, рішучість, сміливість, товарицькість, стриманість, логічність мислення, емоційна стійкість, зорова пам'ять, витривалість, кмітливість, спостережливість, швидкість мислення, координація рухів, рухливість, організаторські здібності, комунікативні здібності, увічливість, творче мислення, художній смак, фантазія, переключення та розподіл уваги, винахідливість, образна пам'ять, почуття гумору; добре здоров'я, доброзичливість, вимогливість, терплячість, оперативна пам'ять, короткочасна пам'ять, творчі здібності, естетичний смак, фізична витривалість, привітність, емпатія, енергійність, точність та координація рухів, естетичний зовнішній вигляд, тонка нюхова та смакова чутливість, наполегливість, ініціативність, витримка, мовні здібності, сила нервової системи, розвинуті процеси відчуття та сприймання.

На основі цього переліку був складений опитувальний лист. Він був розповсюджений поміж викладачами училища, майстрами виробничого навчання та фахівцями сфери обслуговування на морському транспорті з метою уточнення психограми суднового обслуговуючого персоналу.

Усього було обстежено 12 майстрів виробничого навчання; 18 викладачів училища; 45 фахівців сфери

обслуговування на морському транспорті. Їм було запропоновано виділити в анкеті професійно важливі якості, які є, на їхній погляд, безперечно необхідними для діяльності суднового обслуговуючого персоналу. При обробці анкет підраховувалися вибірки, подані за ту чи ту якість, зроблено її ранжування. Після цього в переліку професійно важливих якостей були залишені (Див. табл. 1.1) ті, за які було подано не менш $\frac{3}{4}$ від загальної кількості виборів експертів. У нашому випадку цей мінімум складав 56 виборів.

Таблиця 1.1.

Ранжування професійно важливих якостей суднового обслуговуючого персоналу (за результатами експертних оцінок фахівців сфери обслуговування на морському транспорті)

№	Назва якості	Кількість експертів, що виділили дану якість	
		В абс. цифр.	У %
1	Інтерес до професії	75	100
2	Моральність	73	97
3	Привітність	71	95
4	Комунікативні здібності	69	92
5	Енергійність	68	91
6	Емоційна стійкість	68	91
7	Кмітливість	65	87
8	Оперативна пам'ять	64	85
9	Естетичний смак	61	81
10	Нюхова та смакова чутливість	59	78
11	Фізична витривалість	59	79
12	Точність та координація рухів	58	77
13	Естетичний зовнішній вигляд	57	76
14	Відповідальність	56	74
15	Організаторські здібності	56	74
16	Сила нервової системи	56	74
17	Витримка	56	74
18	Сміливість	56	74
19	Почуття гумору	56	74
20	Спостережливість	56	74

Як бачимо з табл. 1.1, найбільш важливими якостями для суднового обслуговуючого персоналу виступає інтерес до професії, моральність та комунікативні здібності, а також емоційна стійкість.

Безумовно, представлені дані порушили питання про їх уточнення і підвищення валідності. Виходячи із зазначеного, нами було проведене спеціальне дослідження, яке передбачало: по-перше, виключення якостей, які за своїм змістом були тотожними; по-друге, такі, що не могли бути розвинуті без спеціальної підготовки; по-третє, перевага надавалася якостям з ознаками стійкості, малозмінюваності.

На цьому етапі дослідження експертами виступали викладачі, аспіранти, які мають досвід роботи в галузі практичної психології (7 чоловік).

Зазначеним фахівцям було запропоновано виділити з переліку (див. табл. 1.1) якості з урахуванням наведених вимог. При обробці анкет було підраховано кількість виборів, поданих за ту чи іншу якість; зроблено їх ранжування. Після цього в переліку професійно важливих якостей були залишені (див. табл. 1.2) ті, за які було подано не менш $\frac{3}{4}$ від загальної кількості виборів експертів. У нашому випадку цей мінімум склав 5 виборів.

Як засвідчують результати (табл. 1.2), із 20 якостей на другому етапі експертами було виділено 13 як професійно важливі, що можуть виступити для розширеного представлення психограм фахівців сфери обслуговування на морському транспорті.

Таблиця 1.2

Ранжування професійно важливих якостей суднового обслуговуючого персоналу (за результатами експертних оцінок практичних психологів)

№	Назва якості	Кількість експертів, які виділили дану якість	
		В абс. цифр.	У %
1	Інтерес до професії	7	100
2	Комунікативні здібності	7	100
3	Моральність	7	100
4	Привітність	6	86
5	Емоційна стійкість	6	86
6	Енергійність	6	86
7	Оперативна пам'ять	6	86

8	Кмітливість	6	86
9	Нюхова та смакова чутливість	5	71
10	Естетичний смак	5	71
11	Точність та координація рухів	5	71
12	Фізична витривалість	5	71
13	Естетичний зовнішній вигляд	5	71

Визначені професійно важливі якості за своїми ознаками можуть бути віднесені до психофізичних (нюхова та смакова чутливість, фізична витривалість, точність та координація рухів, естетичний зовнішній вигляд), психологічних (інтерес до професії, комунікативні здібності, емоційна стійкість, енергійність, привітність, кмітливість, оперативна пам'ять тощо).

Пошукове дослідження дозволило нам визначити та уточнити найбільш суттєві професійно важливі якості, притаманні судновому обслуговуючому персоналу. Указані наслідки виступили основою для розробки та вибору методів дослідження, розвитку професійно важливих якостей у майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті, тобто в учнів професійно-технічного училища, які опановують зазначену професію.

У цілому наслідки теоретико-пошукового дослідження в цьому розділі показали :

Психологічна освіта в системі професійно-технічної підготовки фахівців сфери обслуговування на морському транспорті може забезпечуватися спеціальними та допоміжними дисциплінами. Для її оптимізації важливим є встановлення міжпредметних зв'язків.

Розкрито, що система психологічної підготовки фахівців сфери обслуговування на морському транспорті може бути забезпечена проведенням професійного відбору, упровадженням спеціальних заходів (тренінгів) та викладанням як спеціальних, так і допоміжних предметів у навчально-виховному процесі професійно-технічного училища.

Показано, що психологічний відбір майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті передбачає діагностику сформованості їхньої професійної спрямованості,

пізнавальних процесів, індивідуально-типологічних та особистісних якостей.

Установлено, що до комплексу основних професійно важливих якостей суднового обслуговуючого персоналу входять як психофізичні (точність та координація рухів, фізична витривалість тощо), так і суто психологічні (оперативна пам'ять, привітність, комунікативні здібності тощо).

Отже, аналіз професіографічної літератури та результати власних досліджень дозволили нам виділити основні професійні вимоги до особистості працівника сфери обслуговування на морському транспорті. Ці професійно важливі якості відносяться до таких психічних, психофізіологічних та фізичних характеристик людини: спрямованість, психічні пізнавальні процеси, емоційно-вольові процеси, характер, здібності, властивості темпераменту, психомоторні властивості, фізичні якості.

Загалом же, результати дослідження показали, що психологічне забезпечення навчальної та професійної діяльності виступає важливою умовою підвищення ефективності діяльності системи професійно-технічної освіти. Психологічне забезпечення навчального процесу в професійно-технічних училищах морського транспорту відбувається за такими напрямками: психологічний відбір вступників до училища; психологічна освіта в системі професійної підготовки; психологічна адаптація учнів до навчального процесу; сприяння розвиткові професійно важливих якостей учнів.

Результати даних досліджень послужили основою для подальшого експериментального вивчення реального прояву професійно важливих якостей майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті, які залучаються до навчально-професійної діяльності за певним фахом.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ НА МОРСЬКОМУ ТРАНСПОРТІ

2.1. Загальні зауваження

Як було зазначено в попередньому розділі, професії сфери обслуговування на морському транспорті виставляють підвищені вимоги до психологічної сфери працівника. Високий рівень розвитку професійно важливих якостей зазначених фахівців є необхідною умовою їх успішного професійного становлення. Враховуючи те, що не всі професійно важливі якості працівників сфери обслуговування на морському транспорті в достатній мірі піддаються корекції, доцільно проводити професійний відбір бажаючих опанувати дану професію [31, 76, 107, 122, 123, 146]. Юнаки та дівчата, які пройшли психологічний відбір та зараховані до училища морського транспорту, потребують подальшого вдосконалення своїх професійно важливих якостей [36, 39, 106]. Особливо це стосується розвитку мотиваційної, емоційно-вольової, інтелектуальної та комунікативної сфер учнів. На нашу думку, визначення індивідуальних особливостей професійних якостей першокурсників профтехучилища може сприяти цілеспрямованій їхній психологічній підготовці в організованому навчально-виховному процесі.

Виходячи з попередніх результатів дослідження, нами було визначено коло найбільш важливих професійних якостей суднового обслуговуючого персоналу. До них ми віднесли: інтерес до професії, комунікативні здібності, моральність, емоційну стійкість, енергійність, оперативну пам'ять, кмітливість, естетичний смак, точність та координацію рухів, фізичну витривалість, естетичний зовнішній вигляд.

Розробляючи систему психодіагностичних методів, ми намагалися, щоб обрані методики:

- максимально давали можливість виявляти як професійно важливі, так і особистісні якості учнів;
- мали достатній рівень валідності, надійності та прогностичності;
- давали можливість комплексно оцінити різними шляхами одну й ту ж саму якість особистості;
- були доступні й адекватні для використання в певній віковій групі випробовуваних;
- могли бути використані в умовах, наближених до навчально-виховного процесу у закладах освіти;
- пройшли апробацію під час комплексної оцінки розвитку особистісних та психофізіологічних властивостей людини.

Для попередньої апробації залучалися такі психодіагностичні методики: "Карта інтересів"[89]; "ДДО" [57]; анкета мотивів вибору професії; особистісний опитувальник Р. Кеттелла [91]; особистісний опитувальник ММРІ [91]; особистісний опитувальник Г. Шмишека; особистісний опитувальник А.Є. Личко; метод експертних оцінок; "ЧХТ"[91]; "КОС-1" [127]; "ОП-1" [127]; тест простих доручень [91]; анкета для вивчення вольових якостей особистості [1]; особистісний опитувальник Г. Айзенка; [89] "Прогресивні матриці Равена" [91]; тест на короткочасну зорову пам'ять [127]; тест К. Купера [144]; тест структури інтелекту Р. Амтхауера; тест інтелекту Д. Векслера; бланкові методики для вивчення якостей мислення індивіда [91]; методика для вивчення переключення уваги [127]; коректурна проба [127]; "ВН-2" [127]; апаратурні методики на координацію та точність рухів [127]; тест на креативність Г. Девіса; методика вивчення творчих здібностей; методика оцінки емпатії особистості; оцінка сили нервової системи.

На основі попередніх досліджень був визначений комплекс методик для подальшої роботи: комплексний тест загальної профорієнтації "ММПІ ver.4.7" С.Хатуєя та

Дж. Маккінлі (для оцінки таких психологічних властивостей, як комунікабельність, моральність, чесність, сумлінність, прихильність, самовладання, колективізм, альтруїзм, урівноваженість, упевненість, жвавість); модифікований варіант тесту структури інтелекту Р. Амтхауера (для вимірювання таких функцій інтелекту, як логічний відбір, визначення загальних рис, аналогії, арифметичні операції, числові ряди); комплекс бланкових методик, запропонованих В. Л. Марищуком, Ю. М. Блудовим, В. О. Плахтієнко (для оцінки аналітико-синтетичних можливостей інтелекту); "Прогресивні матриці Равена" Л. Пенроуза, Дж. Равена (для діагностики логічності мислення індивіда); тест "ЧХТ" (риса характеру та темперамент), запропонований В. Л. Марищуком, Ю. М. Блудовим, В. О. Плахтієнко (для вивчення емоційної лабільності та рухливості нервової системи); "КОС-1", запропоновані Б.О.Федоришиним, В.В.Синявським (для дослідження комунікативних та організаторських схильностей); "ОП-1", - Б.О. Федоришиним, І.Т. Романюком, О.Є. Ящишиною (для визначення рівня розвитку оперативної пам'яті індивіда); анкета "Карта інтересів", за В.О. Худіком (для оцінки професійних інтересів особистості); диференційно-діагностичний опитувальник ("ДДО") Е.О. Клімова (діагностує професійні схильності особистості); анкета мотивів вибору професії, розроблена нами (для визначення мотивів вибору професій); метод письмових творів (для вивчення професійної спрямованості особистості); спеціальні фізичні вправи, запропоновані В. Л. Марищуком, Ю. М. Блудовим, В. О. Плахтієнко (для оцінки точності та координованості рухів); тест К. Купера (для діагностики загальної фізичної витривалості); розроблений нами метод експертних оцінок (для вивчення таких психічних, психофізіологічних та фізичних особливостей учнів, як товариськість, моральна зрілість, доброзичливість, винахідливість, володіння собою, смакова

чутливість, нюхова чутливість, естетичний смак, естетичний зовнішній вигляд).

До експерименту були залучені понад 210 абітурієнтів та учнів Одеського вищого професійного училища № 26, 18 викладачів та 12 майстрів виробничого навчання цього ж училища, 45 фахівців сфери обслуговування на морському транспорті, а також 7 практичних психологів.

2.2. Особливості професійної спрямованості майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті

Спрямованість є провідним компонентом структури особистості [101, 131]. Вона виявляється в таких психічних явищах, як потреби, мотиви, інтереси, схильності, бажання, прагнення тощо. Позитивна спрямованість до професійної діяльності, що виявляється передусім в інтересі до обраної професії, є чи не найважливішою умовою для успішного професійного зростання особистості [29, 110, 127, 163].

Експериментальне дослідження особливостей прояву професійної спрямованості в майбутніх фахівців суднового обслуговуючого персоналу передбачало вивчення у випробовуваних: професійних інтересів, мотивів вибору професії, професійних схильностей.

За результатами методики “Карта інтересів” виявлялися інтереси учнів до різних напрямків професійної трудової діяльності.

Якщо розглянути результати анкетування, то можна констатувати, що більшість учнів повною мірою зацікавлені змістом професійної діяльності, що відноситься до сфери обслуговування. Такі дані є зрозумілими, зважаючи на те, що в нашому експерименті беруть участь юнаки та дівчата, які професійно визначилися саме на користь професії сфери обслуговування на морському транспорті. Вони знаходяться у процесі випробування і подальшого розвитку свого професійного інтересу та із зацікавленням ставляться до різноманітної інформації, що стосується професій суднового

харчова промисловість (3%); образотворче мистецтво (2%). Ці сфери професійної діяльності можна вважати деякою мірою спорідненими зі сферою обслуговування на морському транспорті.

Наявність таких професійних інтересів можна розглядати як позитивну умову формування професійного інтересу до праці за певним фахом суднового обслуговуючого персоналу.

Узагальнюючи результати анкетування учнів на предмет виявлення їхніх професійних інтересів, можна сказати, що переважна більшість першокурсників визначила вибір своєї майбутньої професії, що, без сумніву, допоможе їм у професійному становленні. Це знімає питання про постійний розвиток, поглиблення в даних учнів професійних інтересів під час навчання у професійно-технічному училищі. Занепокоєння викликає група учнів (32%), рівень розвитку професійних інтересів яких до обраної професії не можна вважати достатнім. Ці учні потребують певної психологічної допомоги з професійного самовизначення. Під особливий контроль важливо поставити учнів, які зовсім не виявляють інтересу до свого майбутнього фаху.

Професійні інтереси вивчалися також за допомогою бесід з учнями, їхніми батьками та педагогами училища. Результати бесід дозволили виявити стійкість і глибину інтересів до обраної професії, а також уточнювали дані про нахили учнів, отримані за допомогою інших методик. Під час бесіди з учнями розглядалися питання про зміст обраної професії, її позитивні та негативні аспекти впливу на особистість працівника. Це допомогло визначити обґрунтованість професійних інтересів учнів. Нами вивчалася також динаміка розвитку професійних інтересів учнів за період їхнього навчання у школі.

Аналізуючи результати бесід, ми враховували, що є три рівні розвитку професійних інтересів: “споглядальний”; “інтерес діяча”; “суто професійний інтерес” (згідно з С.П. Крягжде [69]). Це дозволило поділити обстежених на три умовні групи, в залежності від розвитку їхніх професійних інтересів.

До першої групи були віднесені учні зі “споглядальним” інтересом”, що характеризується переважанням у індивіда мимовільної уваги до даної професії і відсутністю активних дій

до її опанування. Здібності до обраної професії не усвідомлюються, і вони ще не перевірені: "...мене приваблює романтика моря. З повагою ставлюся до професії кухаря. Вважаю, що кухар на судні – це одна з ключових фігур." "Ювелірна робота бармена, офіціанта – це захоплююче для мене видовище...". Першу групу склали 52% учнів.

До другої групи були віднесені учні, які виявили "інтерес діяча". Тобто у них уже помітна схильність до даної професії. Вони спрямовані на активний пошук будь-якої інформації, що стосується майбутньої професійної діяльності, вони переживають позитивні емоції у процесі засвоєння обраної професії. Фіксується розкриття спеціальних здібностей до професій сфери обслуговування на морському транспорті: "...я люблю готувати різні страви, мої знайомі кажуть, що це в мене непогано виходить. Дуже люблю спілкуватися з людьми, бути серед них, піклуватися про них. Все це приносить мені неабияке задоволення". Другу групу склали 38% учнів.

До третьої групи ми віднесли учнів, які виявили "суто професійний інтерес до обраного фаху. Цей інтерес супроводжується великою інтенсивністю уваги, вольових зусиль під час опанування своєю майбутньою професією. Даний інтерес є невід'ємною частиною ціннісних орієнтацій особистості, має особистісну значимість, характеризується усвідомленістю і стійкістю: "...вважаю, що приготування страви це справжнє мистецтво. У школі я неодноразового брав участь у конкурсі "молоді кулінари". У мене є свої улюблені страви, які я із задоволенням готую. Професія кухаря надає широкі можливості для творчої самореалізації особистості. Маю надію, що саме ця професія і є моїм покликанням". Третю групу склали 10% учнів.

Таким чином, вивчення глибини та стійкості професійних інтересів учнів дозволило нам зробити такі висновки. Переважна більшість учнів виявила "споглядальний" інтерес до своєї майбутньої професії. Це можна пояснити, по-перше, недоліками профінформаційної роботи в школі; по-друге, випускники загальноосвітніх шкіл (а саме вони складають цю групу випробовуваних) мають певні обмеження об'єктивного характеру щодо перевірки своїх професійних інтересів на

практиці, а без цього розраховувати на формування більш глибоких професійних інтересів важко. Проте не можна сказати, що вони негативно ставляться до своєї майбутньої професії, або мають інші істотно конкуруючі професійні інтереси.

Тобто є всі підстави сподіватися, що в умовах спеціальної психологічної підготовки, спрямованої на розвиток і закріплення інтересів учнів, вони остаточно визначаться зі своїми професійними інтересами. У роботі з даною категорією учнів важливо ширше розкривати позитивні, приваблюючі аспекти їхньої майбутньої професійної діяльності. Інформація повинна бути яскравою, образною, вражаючою. Проте це не означає, що їм не доведеться долати труднощі під час засвоєння своєї майбутньої професії, стикатися зі складнощами даної професійної діяльності. Крім того, перехід на більш глибокий рівень професійного інтересу, тобто “інтересу діяча”, змінить їхнє ставлення до обраної професії, надасть їм активності й самостійності у подальшому опануванні професією. Це, звичайно, призведе до зміни методів виховної роботи щодо подальшого розвитку їхніх професійних інтересів.

Досить значна частина учнів (38%) за результатами бесіди виявили “інтерес діяча”. Ці учні здебільшого вже мають практичний досвід, відповідний до напрямку своєї майбутньої професійної діяльності. Вони мали можливість на практиці перевірити свої здібності щодо майбутнього фаху. Більшість із них мають певний стаж праці на виробництві, демобілізовані з армії тощо. Їх характеризує усвідомлене відношення до навчальної діяльності. У цьому випадку актуальності набуває потреба створення умов для подальшого розвитку професійних інтересів даної категорії учнів. Це передбачає, передусім, озброєння їх необхідними знаннями та навичками професійного плану.

Виявлено, що лише в 10% обстежених проявився суто професійний інтерес. Тому можна вважати, що саме ці учні мають сформовану потребу в освоєнні професійних знань, умінь та навичок.

Проведення бесід з учнями дозволило нам оцінити й такі характеристики професійних інтересів, як їх опосередкованість та безпосередність. Під безпосередністю розуміють інтереси

особистості до змісту професії. Опосередкованими інтересами називають інтереси до певної професії, зумовлені її зв'язком з чимось іншим, що не відповідає прямому, безпосередньому інтересові особистості [131, с.500]. Отримані дані засвідчують, що безпосередній інтерес до майбутньої професії фіксується в 37 % респондентів. Даний інтерес має такі види: професійно-специфічний; загальнопрофесійний; романтичний; ситуативний [194]. Відповідно до цих видів 25% обстежених виявили професійно-специфічний інтерес, тобто інтерес до предмета, до процесу праці, що характеризує його головні функції, а також до результатів, що виражаються у створених продуктах, наданих послугах тощо (див. табл. 2.2.2).

Таблиця 2.2.2.

Вираженість різних видів безпосереднього професійного інтересу учнів

Інтерес	Кількість учнів, які виявили даний інтерес	
	(в абс. цифр.)	у %
Професійно-специфічний	16	25
Загальнопрофесійний	27	41
Романтичний	13	19
Ситуативний	10	9
Усього	66	100

У цьому аспекті найбільш типовими були відповіді, в яких респонденти вказували: "... я вибрав професію кухаря тому, що приготування страв - моє улюблене заняття. Йому я віддаю більшу частину свого вільного часу..."; "... я обрала професію офіціанта тому, що дуже цікаво працювати з людьми, створювати їм гарний настрій...".

Відомо, що загальнопрофесійний інтерес, який виникає на основі привабливості найбільш загальних, широко доступних для сприйняття властивостей професій, з якими учень ПТУ має можливість ознайомитися в повсякденному житті, характеризує спрямованість, на основі якої можуть формуватися й більш поглиблені інтереси. У нашому дослідженні учнів з таким інтересом виявлено 41%. Типовими відповідями, що

засвідчують його, були: "...Хочу стати кухарем тому, що це дуже потрібна професія, яка завжди актуальна..."; "...хочу стати офіціантом. Це захоплююча, творча професія у сфері людських стосунків...".

Романтичний інтерес, що базується на уяві про незвичайність професійної діяльності, був виявлений у 19% учнів. Характерними його проявами виступали заяви типу: "...Мене приваблює романтика морських походів", "Моя професія дозволить мені зустрітися з багатьма цікавими людьми...".

Ситуативний інтерес, який формується на основі випадкових, нетипових для даної професії ознак, проявився у 9% обстежених. Його презентувала, наприклад, така заява: "...Мене приваблює вишуканість, чітка спланованість, у деякій мірі розкішність ресторанів, барів на морських пасажирських пароплавах...".

Учнів, які під час бесіди виявили опосередковані професійні інтереси (63%), також можна умовно розподілити в залежності від виду опосередкованого професійного інтересу на такі різновиди: професійно-пізнавальний; інтерес до самовиховання; престижний інтерес; інтерес супутніх можливостей; наївно-егоїстичні інтереси; невизначені інтереси (див. табл. 2.2.3.).

Таблиця 2.2.3.

Вираженість різних видів опосередкованого професійного інтересу учнів

Вид інтересу	Кількість учнів, які виявили даний інтерес	
	в абсол. цифр.	у %
Професійно-пізнавальний	36	25
Інтерес до самовиховання	21	15
Інтерес супутніх можливостей	80	55
Престижний інтерес	7	5
Егоїстичні, та невизначені інтереси	-	-
Усього	144	100

Так, у 25% учнів виявився професійно-пізнавальний інтерес, який базується на бажанні розширити свої знання.

Типовими відповідями, що засвідчують його, були: "...Моя майбутня професія дозволить мені познайомитися зі світом, сприятиме розвитку моїх здібностей щодо спілкування з різними людьми...".

Певна частина учнів (15%) виявили інтерес до самовиховання, який вони планують задовольнити за допомогою своєї майбутньої професійної діяльності. Типовою відповіддю, що засвідчує його, була: "...Моя професія допоможе мені стати по-справжньому мужньою людиною...".

Престижний інтерес, який відбиває намагання молоді обирати професії найбільш популярні з точки зору сучасної суспільної думки, виявили 5% респондентів. Типовою відповіддю, що засвідчує його, вважаємо таку: "...Працювати у сфері обслуговування на пасажирських суднах загранплавання досить престижно...".

Значна кількість учнів виявила інтерес супутніх можливостей (55%). Цей інтерес відбиває їхнє намагання задовольнити за допомогою обраної професії певні життєво-побутові запити та потреби. Типовою відповіддю, що засвідчує його, була: "...Уважаю, що моя майбутня професія завжди буде користуватися попитом, і я зможу забезпечити себе матеріально...".

Щодо такого виду опосередкованого професійного інтересу, як наївно-егоїстичний та невизначений, в основі якого лежать не зовсім усвідомлені емоційні переживання, випадкові чинники, то серед нашої вибірки учнів з таким видом інтересів не зафіксовано.

Розглядаючи питання про безпосередність і опосередкованість професійних інтересів учнів, можна відмітити тенденцію, надання переваги опосередкованому інтересу. Серед його видів різко виділяється інтерес супутніх можливостей. Відтак зафіксовано, що переважна більшість першокурсників розглядає свою майбутню професію не як покликання, а як засіб для реалізації своїх намірів, які не стосуються професійної діяльності.

В учнів, які виявили безпосередній інтерес, на першому місці частіше стоїть загальнопрофесійний інтерес, тобто їх приваблюють зовнішні ознаки їхньої майбутньої професійної

діяльності. Отже, як бачимо, що далеко не всі учні тверезо оцінюють зміст та головне призначення обраної ними професійної діяльності. Це може призвести до розчарувань певної частини випускників у обраній професії при зіткненні з трудовими "буднями", труднощами в реальній праці. Проте, як зазначає Л.М. Раєвський [131], поділ інтересів на безпосередні і опосередковані є відносним. Усякий більш-менш розвинений інтерес особистості опосередкований усвідомленням людиною суспільного і особистісного значення тієї діяльності, яка стала об'єктом її інтересу. З іншого боку, опосередкований інтерес, посилюючись і змінюючись, стає безпосереднім інтересом особистості.

Та чи та галузь діяльності починає захоплювати особистість самим своїм змістом і процесом виконання. Отже, усвідомлення особистістю суспільного значення виконуваної нею діяльності сприяє формуванню безпосередніх інтересів до неї, робить інтереси глибшими і тривалішими.

Що стосується рівня розвитку професійних інтересів учнів, можна сказати, що їх приваблюють переважно зовнішні ознаки професії. Вони вбачають у даній професії передусім засіб вирішення своїх особистісних проблем, а не професійного самовираження. В інтересах відбивається їхня недостатня поінформованість про сутність обраної професії. Разом з тим, ці вади долаються у процесі навчально-виховної роботи в училищі, під час виробничої практики, де започатковуються основи подальшого зміцнення професійних інтересів юнаків та дівчат, а надто - під час самостійної професійної діяльності в умовах реального виробництва.

Вивчаючи професійну спрямованість учнів, питання про їхні інтереси до своєї майбутньої професії, ми зважали на те, що ці інтереси можуть набувати форми мотивів вибору професії. Відомо, що мотиви вибору професії – це система спонук, спрямованих на реалізацію потреби в опануванні певного виду професійною трудовою діяльністю. Мотиви вибору професії вивчалися за допомогою методу письмових творів на тему: "Чому я обираю професію сфери обслуговування на морському транспорті?", а також за допомогою анкетування, під час якого учні визначали три найбільш важливі для них мотиви вибору

своєї майбутньої професії із запропонованого їм переліку мотивів.

Таблиця 2.2.4.
Вираженість мотивів вибору професії учнями

№	Найменування мотиву	Кількість учнів, які виділили даний мотив	
		в абс.циф.	у %
1.	Інтерес до змісту професії	45	25
2.	Бажання принести своєю працею користь суспільству	4	2
3.	Уважаю, що в мене є здібності в цій галузі	21	12
4	Перспективність, актуальність у наш час	8	4
5.	За традицією родини	2	1
6.	Романтика професії	12	7
7.	Дізнаюся про щось нове для себе, зможу поглибити свої знання	2	1
8.	Труднощі професії, їх подолання	4	2
9.	Престижність професії	4	2
10	Спілкування з людьми	4	2
11	Хочу добре заробляти	63	35
12	Перспективи професійного росту	2	1
13	Сучасність професії	2	1
14	Моя професія допоможе мені стати шанованою людиною	7	5
	Усього	180	100

Виділяючи мотиви випробовуваних, ми групували їх за певними ознаками. При цьому розглядали мотивацію вибору професії як складний комплекс мотивів, що взаємодіють між собою. Мотиви вибору професії були зведені до чотирьох головних комплексів: інтерес, самооцінка професійної придатності, широкі соціальні мотиви, вузькоособистісні, що взято в найбільш узагальненому значенні. За цими комплексами, природньо, стоять багато конкретних мотивів, зміст яких обумовлюється віком, індивідуальним досвідом, рівнем розвитку і особливостями особистості учня. Так, наприклад, до мотивів, що відбивають інтерес до змісту професії, в основі якого лежить емоційне переживання об'єкта, що приваблює, можна віднести такі мотиви, як романтика професії, любов до техніки, людей, природи тощо. До широких соціальних мотивів у виборі професії, які є усвідомленням учня суспільної корисності від своєї участі в даній сфері діяльності, переживанням особистісної відповідальності за успішну працю в ній, готовністю до подолання можливих моральних і фізичних труднощів, відносяться такі мотиви: бажання принести своєю працею користь Батьківщині, суспільству, або радість людям; професія, що обирається, особливо необхідна народному господарству тощо. Мотиви, що відбивають самооцінку професійної придатності особистості: "вважаю, що є здібності в цій галузі"; наявність здібностей до цієї професії тощо.

Крім цих комплексів мотивів можна ще виділити вузькоособистісні мотиви, зокрема, бажання отримати диплом про спеціальну освіту; знайти легку і чисту роботу тощо.

Результати експерименту показали, які саме мотиви найбільш часто виділяють учні під час обґрунтування свого вибору професії. Ці дані відображені в таблиці 2.2.4.

Якщо вказані мотиви в наведеній таблиці об'єднати в комплекси за їх спрямованістю, то умовно кожний комплекс може

мати свій внесок до загальної системи мотивації вибору професії. На першу позицію виходить комплекс вузькоособистісних мотивів (43%), на другу - інтерес до змісту професії (34%), на - третю мотиви самооцінки профпридатності (12%) і широкі соціальні мотиви (11%).

Як бачимо, результати дослідження мотивів вибору професії учнів показали, що більшість із них надають перевагу (під час обірунтування свого вибору) мотивам вузькоособистісним та мотивам, що відображають інтерес до змісту професії. Значно менше учнів, аргументуючи своє професійне домагання, опираються на мотиви самооцінки професійної придатності та широкі соціальні мотиви. Така ж тенденція щодо мотивації вибору професії прослідковується й за результатами аналізу письмових творів на тему: "Чому я обираю професію сфери обслуговування на морському транспорті". Пояснюючи отримані результати, можна зробити висновок, що позитивним моментом є те, що значна кількість учнів (34%) зацікавлені змістом своєї майбутньої професійної діяльності.

Направленість особистості, в основі якої лежить інтерес саме до змісту обраної професії, є запорукою її успіху. Разом з тим треба мати на увазі, що учні можуть поверхово знати зміст своєї майбутньої професії, не торкаючись її суті. Однією з причин такого стану можуть бути також недоліки в організації навчально-виховного процесу по поглибленню розвитку інтересів учнів до обраної ними професії. Щодо цього, нами отримані дані, які засвідчують, що 43% учні виявили вузькоособистісні мотиви вибору своєї майбутньої професії. Тобто вони переслідують свої практичні інтереси, а професія виступає як засіб досягнення мети, пов'язаної переважно з вирішенням матеріальних проблем, задоволенням потреби у стабільності працевлаштування тощо. Треба зауважити, що учні, які виявили вузькоособистісну мотивацію, проявили мотиви самооцінки профпридатності, інтерес до професії тощо.

Саме це дозволяє сподіватися, що під час психологічної підготовки в них сформується більш продуктивна мотивація до своєї майбутньої професії. Тобто провідну роль стане відігравати такий мотив, як інтерес до змісту професії.

Взагалі, у структурі мотивації повинні бути представлені всі види мотивів. Проте за певною ієрархією. Так, потрібна наявність вузькоособистісних мотивів, що стосуються задоволення певного кола особистісних потреб. Без мотивів самооцінки профпридатності до обраного фаху не можна сказати про свідомий вибір професії. Наявність широких соціальних мотивів є джерелом моральної сили особистості. Отже, формування гармонійної ієрархії мотивів щодо опанування своєю майбутньою професією в учнів має прослідковуватися протягом усього навчально-виховного процесу в професійно-технічному училищі.

Результати дослідження мотивів вибору професії свідчать, що учні потребують цілеспрямованої психологічної підготовки щодо розширення їхніх знань про професію, розвитку свідомого ставлення до професійної підготовки, навіть формування любові до даної професії, професійного самовдосконалення, почуття гордості за свій фах, виявлення спеціальних здібностей, формування свідомості професіонала тощо.

Професійна спрямованість особистості, як вже зазначалося, виявляється також і в її схильностях. Професійні схильності, на відміну від професійних інтересів, які є вираженням пізнавальної потреби людини, передбачають наявність у особистості потреби проявляти активність у тій сфері діяльності, до якої виявляються схильності. У нашому дослідженні професійні схильності учнів профтехучилища морського транспорту вивчалися за допомогою "Диференційно-діагностичного опитувальника", розробленого Є.О. Клімовим [57]. Результати дослідження показали, що більшість респондентів мають схильність до типу професій "людина-людина" (55%). Зауважимо, що саме до цього типу професії відносяться

фахівці сфери обслуговування на морському транспорті. Проте наявність даної схильності ще не є свідченням про позитивне ставлення учнів до професій сфери обслуговування, зокрема, на морському транспорті, але вказує на їхні потенційні можливості з боку особистісних якостей, стосовно до опанування даною професією при наявності інтересу до неї.

Таблиця 2.2.5
Вираженість професійних схильностей учнів

Тип професії	Кількість учнів, які виявили дану схильність	
	в абсол. цифрах	у %
“Людина-людина”	99	55
“Людина-мистецтво”	30	17
“Людина-знакова система”	19	11
“Людина-природа”	4	2
“Людина-техніка”	28	15
Усього	180	100

Щодо вираженості схильностей до інших типів професій, то в нашій виборці 17% учнів виявили схильності до типу професії “людина-мистецтво”; 11% - до “людина-знакова система”; 2% - до “людина-природа”; 15% - до “людина-техніка”. У даній категорії учнів фіксується певне неспівпадання професійних схильностей з їхньою майбутньою професійною діяльністю. Це може ускладнити процес професійного становлення, зокрема, це буде відчуватися в період адаптації особистості до умов виробництва після закінчення училища. Разом з тим, аналізуючи результати проведеного дослідження, ми помітили, що в переважній більшості учнів (85%), в яких професійна схильність до типу професії “людина-людина” не є провідною, все ж таки виявляється позитивне ставлення до професій цього типу і професійні схильності до типу професії

“людина-людина” у них не на останньому місці (див табл. 2.2.5). Крім того, ми враховуємо, що такі професії, як кухар, офіціант можна водночас відносити до типів професій “людина-людина” і “людина-мистецтво”, а професію кухаря - до типу професії “людина-людина” і “людина-техніка”. Це дає можливість успішно формувати професійну придатність майбутніх фахівців обслуговуючої праці на морському транспорті в умовах спеціальної психологічної підготовки у професійно-технічному училищі, спрямованої на формування потрібної мотивації, професійних інтересів і схильностей.

Узагальнення результатів дослідження різних форм прояву професійної спрямованості учнів ПТУ, у першу чергу безпосередніх та опосередкованих інтересів, дозволило нам визначити рівень розвитку такої професійно важливої якості, як “інтерес до професії”. Так, дуже високий рівень даної якості виявили 8% випробовуваних; високий - 13%; середній - 28%; нижче середнього - 41%; низький - 10%. Таким чином, проведене дослідження професійної спрямованості учнів дозволило нам зробити наступні висновки:

1. Розкрито, що характеристика професійної спрямованості має неоднозначну представленість в інтересах, мотивах та схильностях щодо вибору професії.

2. Встановлено, що інтерес до професій сфери обслуговування на морському транспорті проявляється на рівні безпосереднього (37%), опосередкованого (63%), “споглядального” (52%), “інтересу діяча” (38%), “суто професійного інтересу” (10%).

3. Показано, що мотивація вибору професій сфери обслуговування на морському транспорті в учнів переважно представлена вузькоособистісними мотивами (43%), інтересом до змісту професії (34%), мотивами самооцінки

профпридатності (12%) та широкими соціальними мотивами (11%).

4. Відмічено, що схильності в учнів більшою мірою пов'язуються з професіями типу "Людина-людина" (55%), а меншою - з "Людина-природа" (2%), "Людина-знакова система" (11%).

5. Визначено, що така професійна важлива якість майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті, як інтерес до професії на дуже високому рівні виявляється у 8% випробовуваних, на високому - у 13%, на середньому - у 28%, на нижче середнього - у 41% та на низькому - у 10%.

6. Відмічені небажані тенденції у прояві інтересів, мотивів та схильностей вказують на необхідність впровадження в систему навчально-виховного процесу цілеспрямованої психологічної підготовки та їхнього відповідного розвитку.

Безперечно, що ефективність такої підготовки може залежати не тільки від особливостей професійної спрямованості учнів, але й від їхніх особистих якостей та властивостей.

2.3 Прояв загальних здібностей та особистісних якостей майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті

Важливою умовою успіху в будь-якій професійній діяльності є наявність у особистості загальних та спеціальних здібностей, тобто професійно важливих якостей, відповідних до обраної професії. Проте, коли є значна невідповідність індивідуальних особливостей індивіда до вимог професії, процес адаптації значно ускладнюється. У даному випадку можна говорити про наявність у особистості протипоказань до

певної професії з боку своїх найбільш стійких індивідуально-психологічних особливостей. Тому доцільно визначати рівень розвитку професійно важливих якостей особистості як на етапі вибору професії, так і під час її професійного навчання. Це дасть можливість забезпечити проведення ефективної індивідуально-корекційної роботи з учнями, спрямованої на поліпшення їхньої психологічної підготовки до майбутньої трудової професійної діяльності.

Перелік загальних та спеціальних здібностей до професій обслуговуючої праці на морському транспорті був визначений у попередньому розділі нашої роботи. До цього переліку ввійшли такі психічні, психофізіологічні та фізичні властивості особистості, як комунікативні здібності, моральність, привітність, емоційна стійкість, енергійність, оперативна пам'ять, кмітливість, нюхова та смакова чутливість, точність та координація рухів, фізична витривалість, естетичний зовнішній вигляд. Ці властивості можна згрупувати, виходячи з їх спорідненості, наступним чином. По-перше, це соціальні якості особистості: комунікативні здібності, моральність, привітність. Інша група має психофізіологічну основу. Це емоційна стійкість, енергійність. Наступна група - властивості інтелекту: оперативна пам'ять, кмітливість. Далі - сенсорні та сенсомоторні властивості: нюхова та смакова чутливість, точність та координація рухів, і насамкінець такі фізичні показники, як фізична витривалість та естетичний зовнішній вигляд.

В експериментальному визначенні рівня розвитку загальних здібностей і особистісних якостей брали участь понад 150 першокурсників вищого професійно-технічного училища морського транспорту м. Одеси. Обстеження проводилось у першому півріччі навчального року. До експерименту в ролі

експертів залучалися викладачі училища. В цілому у даному дослідженні брали участь 210 чоловік.

Послідовність вивчення індивідуальних особливостей учнів, зважаючи на виділені нами групи професійно важливих якостей, наступна: соціальні якості особистості, властивості інтелекту, психофізіологічні властивості, сенсорні властивості, сенсомоторні властивості та фізичні показники учнів.

Як засвідчують результати вивчення особливостей спілкування учнів, серед них є певна частина таких, які мають досить високий рівень схильності до спілкування (34%). В той же час у 41% учнів спостерігається середній рівень зазначених схильностей, а у 25% він нижче середнього і низький (табл. 2.3.6.). Тобто бачимо, що досить значна частина учнів має проблеми зі спілкуванням. Це є важливим аргументом для проведення відповідної психологічної підготовки з метою нівелювання рівня розвитку їхніх схильностей до спілкування.

Таблиця 2.3.6
Рівень розвитку схильностей учнів до спілкування

Рівень	Кількість учнів, віднесених до даного рівня	
	в абс. цифрах	у %
Дуже високий	12	8
Високий	39	26
Середній	62	41
Нижче середнього	21	14
Низький	16	11
Усього	150	100

За даними експертної оцінки щодо риси характеру товариськості було встановлено, що у 24% учнів спостерігається високий рівень її розвитку. Середній - у 62%, а нижче середнього та низький - у 15% (табл. 2.3.7). Отримані дані певною мірою погоджують результати попередніх досліджень, а також засвідчують досить значний резерв можливостей розвитку комунікативних здібностей учнів.

Таблиця 2.3.7
Рівень розвитку товариськості учнів за результатами експертних оцінок

Рівень	Кількість учнів, віднесених до даного рівня	
	в абс. цифрах	у %
Дуже високий	6	4
Високий	28	20
Середній	93	62
Нижче середнього	15	10
Низький	8	5
Усього	150	100

Продовжуючи розглядати результати експериментальних досліджень особливостей комунікативної сфери учнів, відмітимо, що такий показник, як комунікабельність, визначався нами за тестом ММРІ (субтест - "комунікабельність"). Отримані результати досліджень за цим показником засвідчують, що комунікабельність респондентів (відносно попередніх показників) за своїм значенням є більш виразною. Фактично в 52% учнів спостерігається високий прояв розвитку комунікабельності. Водночас привертає до себе увагу те, що у 20% вона є нижче середнього і низька (табл. 2.3.8.).

Таблиця 2.3.8

Рівень розвитку комунікабельності учнів

Рівень	Кількість учнів, віднесених до даного рівня	
	в абс. цифрах	у %
Дуже високий	15	10
Високий	63	42
Середній	42	28
Нижче середнього	22	15
Низький	8	5
Усього	150	100

Останні результати також можуть виступити основою як диференційованого підходу при організації навчально-виховного процесу, так і проведення необхідної корекційної роботи з тими учнями, в яких рівень комунікабельності знаходиться на низькому рівні.

Що ж стосується результатів експериментального дослідження рівня розвитку організаторських схильностей учнів, то і тут нами відзначена неоднозначна картина. Лише в 22% респондентів дані схильності спостерігаються на високому рівні, а в інших - на середньому і низькому рівнях (табл. 2.3.9.).

Таблиця 2.3.9.

Рівень розвитку організаторських схильностей учнів

Рівень	Кількість учнів, віднесених до даного рівня	
	в абс. цифрах	у %
Дуже високий	8	5
Високий	25	17
Середній	60	40
Нижче середнього	36	24
Низький	21	14
Усього	150	100

Узагальнюючи отримані результати дослідження комунікативних особливостей учнів різними методами та

враховуючи те, що вони фіксувалися за єдиною п'ятибальною шкалою оцінок, можна відмітити, що за середніми даними (табл. 2.3.10) розвиток комунікативних особливостей знаходиться на рівні вище середніх значень.

Таблиця 2.3.10

Середні показники розвитку комунікативних особливостей учнів

Показники	Середні значення ознак у балах
Схильність до спілкування	3.06
Організаторські схильності	2.75
Товариськість	3.06
Комунікабельність	3.36
X	3.05

В цілому можна сказати, що за результатами методики "КОС-1" 32% учнів мають високі показники комунікативних схильностей. Подібні результати ми одержали й за допомогою тесту ММРІ та методу експертних оцінок, відповідно - 52%, 24%. Разом з тим, певна кількість учнів (у середньому за всіма тестами, а це - 25%) виявили низький рівень комунікативних здібностей. Результати експериментального дослідження та власні спостереження уможлиблюють змалювання психологічного портрету учня, віднесеного до того чи іншого рівня розвитку комунікативних здібностей.

Учні з дуже високим рівнем комунікативних здібностей (6%) мають потребу в комунікативній та організаторській діяльності і активно прагнуть до неї. Для них характерна швидка орієнтація у складних ситуаціях, невимушеність поведінки в новому колективі. Учні цієї групи ініціативні у складній справі, або ситуації, намагаються приймати самостійні рішення, відстоювати свою думку та домагатися, щоб вона була прийнята товаришами. Вони здатні вносити пожвавлення в незнайомому товаристві, люблять організовувати різні ігри, заходи. Вони самі шукають такі справи, які б задовольняли їхню потребу в комунікативній та організаторській діяльності.

Учні з високим рівнем комунікативних здібностей не губляться у нових обставинах, швидко знаходять друзів, постійно намагаються розширити коло своїх знайомств, допомагають близьким, виявляють ініціативу у спілкуванні, із задоволенням беруть участь в організації громадських заходів, спроможні до самостійних рішень у складних ситуаціях. Все це вони роблять не з примусу, а згідно з внутрішнім устремлінням. Таких учнів у нашому експерименті виявлено 26%.

Учні з середнім рівнем розвитку комунікативних здібностей загалом прагнуть до контактів з людьми, не обмежують коло своїх знайомств, відстоюють свою думку, планують свою роботу. Проте "потенціал" таких схильностей не є достатньо стійким. Ця група учнів потребує подальшої серйозної та планомірної виховної роботи щодо формування комунікативних здібностей. У нашому експерименті їх виявлено 43%.

Нижче середнього та низький рівні розвитку комунікативних здібностей (у нашому випадку це, відповідно 16% і 9%), виявлених в учнів, характеризуються тим, що не мають прагнення до спілкування, почувають себе скутими в новому колективі, перевагу віддають проведенню часу наодинці, обмежують коло своїх знайомств, зазнають труднощів у встановленні контактів з людьми, погано орієнтуються в незнайомій ситуації, не відстоюють своєї думки, тяжко переживають кривду. Вияв ініціативи у громадській діяльності незначний. Вони не схильні до прийняття самостійних рішень.

Саме ця група учнів потребує зусиль психолога та педагогів училища, спрямованих на: індивідуальну психопрофілактичну і корекційну роботи з ними щодо усунення особистісних комплексів; на залучення їх до тренінгів з розвитку комунікативних здібностей; на пошук для них компенсаційного індивідуального стилю професійної діяльності. Зміст характеристик розвитку комунікативної сфери, наявність потенційних можливостей їхнього розвитку виступають у таких учнів аргументом для вдосконалення системи цілеспрямованої психологічної підготовки та розвитку комунікативних здібностей.

Продовжуючи аналізувати отримані експериментальні дані, розглянемо показник моральності, що визначався в нашому дослідженні на основі поєднання таких ознак (відповідно субтестам

ММРІ), як моральність, чесність, сумлінність, колективізм. Також в аспекті вирішення цієї проблеми ми досліджували розвиток моральності учнів, аналізуючи їхні особисті справи (показник "Моральне обличчя") та використовуючи метод експертних оцінок (показник "Моральна зрілість").

Отримані дані дозволяють відзначити, що за оцінками експертів у більшості учнів відмічається середній рівень прояву моральної зрілості (61%), і лише у незначній частини (5%) вона є низькою (табл. 2.3.11.).

Таблиця 2.3.11

Рівень розвитку моральної зрілості за результатами експертних оцінок

Рівень	Кількість учнів, віднесених до даного рівня	
	в абсол. цифрах	у %
Дуже високий	10	7
Високий	40	27
Середній	91	61
Нижче середнього	9	5
Низький	-	-
Усього	150	100

Ці дані засвідчують, що більшість учнів за своєю моральною зрілістю задовольняють фахівців, які забезпечують їхню професійну підготовку. У той же час визначення показника моральності за даними вивчення особистих справ дозволило отримати інші результати - близькі до попередніх, але більш диференційовані. За цими результатами в 60% учнів моральне обличчя знаходиться на високому рівні, що ж стосується низького рівня, то тут його не було виявлено (табл. 2.3.12).

Таблиця 2.3.12

Характеристика розвитку морального обличчя учнів за результатами вивчення їх особистих справ

Рівень	Кількість учнів, віднесених до даного рівня	
	в абсол. цифрах	у %
Дуже високий	36	24
Високий	54	36
Середній	60	40
Нижче середнього	-	-
Низький	-	-
Усього	150	100

Підсумковим в цьому комплексі методик є вивчення моральності за вказаними вище відповідними субтестами ММРІ. Узагальнюючи ці результати, можна зазначити, що проведене тестування дало досить суттєву різницю в показниках на відміну від попередніх даних. На жаль, за останньою методикою дуже високий рівень моральності відмічено лише у 4% учнів. Досить значна група виявила середній рівень моральності (67%) і нижче середнього та низький - 14% (табл. 2.3.13.).

Таблиця 2.3.13

Рівень розвитку ознак моральності учнів за результатами тесту ММРІ

Рівень	Кількість учнів, віднесених до даного рівня	
	в абс. цифрах	у %
Дуже високий	6	4
Високий	22	15
Середній	101	67
Нижче середнього	16	11
Низький	5	3
Усього	150	100

Пояснити отримані результати ми можемо тим, що під час написання характеристик на учнів фахівці певною мірою ідеалізували рівень їх моральності, хоча деякі зміни в об'єктивізації відмічені експертами. Те, що за даними тестів зафіксовані фактично всі рівні моральності, засвідчує також певну об'єктивність отриманих результатів.

У цілому можна стверджувати, що за середніми даними показника моральності він знаходиться на рівні вище середніх ознак (табл. 2.3.14.).

Таблиця 2.3.14

Середні показники розвитку моральних якостей учнів

Методика	Рівень розвитку ознак моральності (у балах)
Експертні оцінки	3.34
Аналіз особистих справ	3.84
Комплексний тест загальної профорієнтації ММРІ	3.05
X	3.41

Узагальнюючи вивчення моральності учнів за різними методиками, можна сказати, що переважна їх більшість (93%) мають середні та високі показники розвитку моральності. Учні з низьким рівнем розвитку моральності виявлено тільки за допомогою тесту ММРІ, і то незначну кількість (3%). У середньому 6% опитуваних виявили недостатній рівень розвитку моральності, значна кількість учнів (56%) виявила середній рівень, що свідчить про потребу удосконалення їхніх моральних якостей. За результатами тесту ММРІ найбільш часто зустрічаються наступні недоліки в моральному вихованні учнів: пов'язаних з викривленим розумінням та скептичним ставленням до деяких моральних норм; з вибіркоким дотриманням моральних норм у поведінці, тобто коли це

стосується тільки близького оточення, товаришів, родичів тощо; з недостатньою самодисципліною в подоланні своїх вад; зі зверхнім ставленням до оточуючих; з позитивним ставленням до вживання алкоголю та наркотиків; з ворожістю, жорстокістю тощо. Наявність серед учнів таких, у кого відзначено низький рівень моральності, є передумовою проведення певної психокорекційної роботи.

Привітність, як професійно важлива якість майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті, досліджувалась на основі оцінювання наявності таких її ознак, як то: прихильність, альтруїзм та доброзичливість. Аналіз первинних даних показує, що середні оцінки випробовуваних щодо прихильності, альтруїзму та доброзичливості відповідно дорівнює 3.44; 2.98; 3.7. Усереднення оцінок учнів за показниками прихильності, альтруїзму та доброзичливості дало змогу визначити й рівень розвитку їх привітності. Дуже високий рівень розвитку привітності виявили 10% випробовуваних; високий - 28%; середній - 37%; нижче середнього - 18%; низький - 7%. Отримані результати певною мірою узгоджуються з результатами дослідження моральності учнів.

Відомо, що в діяльності фахівців сфери обслуговування на морському транспорті важливу роль відіграють психічні пізнавальні процеси. У нашому дослідженні вивчалися, згідно з виділеними вище професійно важливими якостями, оперативна пам'ять і така властивість інтелекту, як кмітливість.

Результати дослідження особливостей розвитку оперативної пам'яті в учнів показали, що понад 50% з них мають високий рівень її розвитку; 29% - середній. Лише в незначній кількості учнів оперативна пам'ять була на рівні нижче середнього та низькому (табл. 2.3.15.).

Таблиця 2.3.15

Рівень розвитку оперативної пам'яті учнів

Рівень	Кількість учнів, віднесених до даного рівня	
	в абс. цифрах	у %
Дуже високий	26	17
Високий	54	36
Середній	43	29
Нижче середнього	21	14
Низький	6	4
Усього	150	100

Отримані наслідки ми пояснюємо тим, що особливості вступу до училища та специфіка навчально-професійної діяльності висувають підвищені вимоги до процесів пам'яті. Саме це, на нашу думку, сприяло такому позитивному її розвитку. Водночас слід зауважити, що у певній кількості учнів, а це - 18%, відзначався недостатній її розвиток, що є однією з перешкод освоєння навчально-професійних дисциплін. Тому проблема нівелювання розвитку відхилень у прояві оперативної пам'яті, безперечно, є актуальним питанням для організації цілеспрямованої психологічної її корекції.

Виходячи з попередніх досліджень, було визначено, що кмітливість є інтегральною характеристикою інтелекту і відноситься до професійно важливих якостей суднового обслуговуючого персоналу. У нашій роботі ознаками, які характеризували кмітливість, виступали такі властивості й функції інтелекту: логічність мислення (тест Равена), логічний відбір, визначення загальних рис, аналогії, арифметичні операції, аналіз числових рядів (тест структури інтелекту Р.Амтхауера). Кмітливість також вивчалася в узагальненому

вигляді на основі експертних оцінок (показник "Винахідливість").

На основі виконаного дослідження встановлено, що показники розвитку інтелектуальних якостей учнів наближаються до середнього та вище середнього їх прояву. Така стабільність відзначається практично за всіма показниками, виключення може складати лише логічність мислення (табл. 2.3.16.).

Таблиця 2.3.16

Середні показники розвитку інтелектуальних якостей учнів

Показники	Середній бал
Логічність мислення	3.26
Логічний відбір	3.12
Визнач. загальних рис	3.3
Аналогії	3.34
Арифметичні операції	3.05
Числові ряди	3
X	3.17

Розглядаючи результати вивчення логічності мислення, можна зазначити, що переважна більшість (36%) випробовуваних мають середній та високий рівні розвитку логічності мислення. В цілому 78% учнів виявили достатній рівень розвитку логічного мислення. Досить незначна кількість (5%) показали відмінні результати за цим субтестом, а недостатній рівень виявили 22% учні. Вивчення такої функції інтелекту, як логічний відбір, дозволило зробити такі висновки: переважна більшість випробовуваних мають середні та високі результати з цього субтесту, відповідно 28 та 35%%. У цілому 73% учні мають достатній рівень розвитку здібностей до логічного відбору. Відмінні результати показали 10% учнів. На відміну від прояву логічного мислення, відносно більша кількість випробовуваних (27%) виявили недостатній рівень здібностей до логічного відбору. За субтестом "Визначення

загальних рис“ переважна більшість випробовуваних досягла середніх та високих показників, - відповідно 40 та 30% учнів. Загалом 73% учні мають достатній рівень здібностей до визначення загальних рис. Відмінні результати за цим субтестом показали 11%, недостатній рівень - 27%. За субтестом “Аналогії” переважна більшість випробовуваних виявила середні (35%), та високі (33%) показники. У цілому 81% учнів мають достатній рівень здібностей до аналогії. Відмінні результати за цим субтестом показали 13% учнів, недостатній рівень виявили 19%. За субтестом “Арифметичні операції” переважна більшість випробовуваних (46%) виявила середні показники. У цілому 75% учнів мають достатній рівень здібностей до арифметичних операцій. Відмінні результати за цим субтестом показали 5% учнів, недостатній рівень виявили 25%. За субтестом “Числові ряди” більшість випробовуваних (35%) виявила середні показники. У цілому 68% учнів мають достатній рівень здібностей до операцій з числовими рядами. Відмінні результати за цим субтестом показали 6% учнів, недостатній рівень виявили 32% учнів.

Пояснити такі дані ми можемо тим, що запропоновані тестові завдання були достатньою мірою доступними для їх вирішення. А ті відмінності, що їх зафіксовано за різними тестами, хоча й указують на певну варіативність, але не є досить суттєвими. Те, що за деякими тестами фіксується недостатній розвиток інтелектуальних здібностей (у середньому в 30% учнів) можна пояснити несформованістю необхідних операцій мислення. Але можливість їх нівелювання може бути забезпечена за рахунок індивідуально-диференційованого підходу до організації навчально-професійної діяльності.

“Винахідливість” як інтелектуальна риса розумових здібностей та характеру оцінювалася за допомогою методу експертних оцінок. У ролі експертів виступали викладачі училища. Вони оцінювали особливості інтелектуальної діяльності учнів, виходячи з узагальнених спостережень на уроках та під час позакласних заходів.

Результати цього дослідження засвідчують, що серед обстежених учнів, за даними експертів, є такі, в яких вона знаходиться на високому рівні (42%) та наближена до

середнього (49%). Ці результати певною мірою співвідносяться з наведеними вище.

Якісний аналіз та узагальнення результатів дослідження ознак кмітливості за різними методами дали нам змогу визначити рівень розвитку даної професійно важливої якості учнів. Показано, що 76% випробовуваних мають досить високий рівень розвитку кмітливості (табл. 2.3.17).

Таблиця 2.3.17

Рівень розвитку кмітливості учнів

Рівень	Кількість учнів, віднесених до даного рівня	
	в абс. цифрах	у %
Дуже високий	15	10
Високий	44	29
Середній	55	37
Нижче середнього	26	17
Низький	10	7
Усього	150	100

Таким чином, результати дослідження кмітливості учнів указують на те, що вона знаходиться на достатньому рівні розвитку. Останнє знімає проблему проведення поглибленої психологічної підготовки щодо її корекції.

Подальше вивчення професійно важливих якостей учнів профтехучилища пов'язане з діагностикою їхньої емоційної стійкості, ознаками якої виступають емоційна лабільність, врівноваженість, самовладання, впевненість, володіння собою.

Аналіз отриманих даних показав, що емоційна лабільність, яка має зворотний зв'язок з емоційною стійкістю особистості, досить виражена серед випробовуваних. Високий і дуже високий рівень виявили 33% учнів (таблиця 2.3.18). Середній рівень емоційної лабільності виявили 30% учнів. Незначну емоційну лабільність - 37%.

Урівноваженість як властивість емоційної стійкості в достатній мірі виявили 69% учнів (табл. 2.3.18). З них 49 чоловік мають високий рівень урівноваженості. Низький та дуже

низький рівень урівноваженості виявили відповідно - 23% ; 8%. Середній рівень виявили 36% учнів. Останні дані вказують на необхідність проведення певної психологічної підготовки з учнями.

Таблиця 2.3.18

Розвиток властивостей, що характеризують емоційну стійкість учнів

Рівень	Показники				
	Емоційна лабільність	Урівноваженість	Самовладання	Упевненість	Володіння собою
	Кількість учнів (у %)				
Дуже високий	13	13	8	16	9
Високий	20	20	33	36	30
Середній	30	36	37	26	41
Низький	28	23	17	15	15
Дуже низький	9	8	5	7	5
Усього	100	100	100	100	100

Самовладання, як прояв емоційної стійкості, достатньою мірою притаманне 78% випробовуваних (табл. 2.3.18), причому 8% респондентів отримали відмінні оцінки з цього субтесту. Разом з тим 22 % респондентів виявили явно недостатній рівень розвитку цієї риси характеру.

Упевненість як риса емоційної стійкості, що пов'язана з енергією, рішучістю та "силою духу" особистості, притаманна переважній більшості (78%) випробовуваних (табл. 2.3.18). Середній рівень даної риси характеру виявили 26% учнів; високі та дуже високі, відповідно - 36% та 16%. Ускладнення з цією рисою позначили 22% учнів.

Володіння собою як риса емоційної стійкості представлене на високому рівні в 39% учнів, на середньому - 41%, низькому - 15%, дуже низькому - у 5%.

Узагальнюючи експериментальні дані вивчення емоційної стійкості учнів можна констатувати, що дуже високий рівень емоційної стійкості серед них мають 10% ; високий - 29%; середній - 34%; нижче середнього - 18%; низький - 9%. Отже, як бачимо, поряд з тим, що більшість учнів виявила достатній рівень емоційної стійкості, 27% потребують підвищення цієї властивості в умовах спеціально організованої психологічної підготовки. Це пов'язано з тим, що низький рівень емоційної стійкості в таких учнів виступає як протипоказання до обраної ними професії. Наявність цього протипоказання значно ускладнить як період їхньої адаптації, так і процес професійного становлення, набуття майстерності.

Професійно важлива якість майбутніх працівників сфери обслуговування на морському транспорті, якою є енергійність, зумовлюється, з одного боку, динамічними властивостями нервової системи, з іншого - емоційно-вольовими рисами характеру. Тому об'єктом нашого вивчення стали такі її ознаки, як рухливість нервової системи та риса характеру - жвавість. Первинні результати засвідчили, що спостерігається досить суттєва варіативність за всіма показниками. Тобто є учні, в яких показники діагностуються на високому рівні, і є такі, у кого вони знаходяться на низькому рівні. Подальший розгляд отриманих експериментальних даних дозволив нам виявити, що досить високі показники рухливості та жвавості притаманні більшості учнів. Так, тільки 14% з них виявили низький рівень рухливості і 12% жвавості.

Якісний аналіз та узагальнення результатів тестування ознак енергійності випробовуваних дозволи нам визначитися стосовно рівня розвитку в них даної професійно важливої якості. Як бачимо, основна маса учнів (70%) виявила високий і дуже високий рівень енергійності (табл. 2.3.19).

Таблиця 2.3.19

Рівень розвитку енергійності учнів

Рівень	Кількість учнів, віднесених до даного рівня	
	в абс. цифрах	у %
Дуже високий	46	31
Високий	58	39
Середній	27	18
Нижче середнього	13	8
Низький	6	4
Усього	150	100

Пояснити достатній рівень розвитку в учнів енергійності можемо перш за все психологічними особливостями юнацького віку, до якого належать випробовувані.

Таким чином, дослідження енергійності в учнів ВПТУ показує, що її значення знаходяться на такому рівні, який не потребує суттєвої корекції.

Такі спеціальні здібності майбутніх фахівців сфери обслуговування, як смакова та нюхова чутливість, оцінювалися експертами на практичних заняттях з кулінарії. Оцінки виставлялися за п'ятибальною шкалою. Враховувалися можливості учнів на основі власних відчуттів досягати заданих пропорцій насиченості того чи іншого смаку, запаху.

Таблиця 2.3.20

Прояв показників смакової та нюхової чутливості в учнів

Рівень	Показники	
	Смакова чутливість	Нюхова чутливість
	Кількість учнів(у %)	
Дуже високий	26	18
Високий	50	51
Середній	16	23
Низький	5	5
Дуже низький	3	3
Усього	100	100

Аналіз отриманих результатів дослідження дозволяє зробити висновки, що дані цих професійно важливих якостей притаманні більшості учнів і представлені на досить високому рівні. Тільки 8% учнів мають певні ускладнення з виявом цих здібностей. Вони потребують індивідуального поглибленого вивчення причин своїх недоліків у сенсорній сфері з метою визначення шляхів подолання цих вад. Водночас треба зауважити, що в цілому показники смакової чутливості (середній бал - 3.9) дещо перевищують показники нюхової чутливості (середній бал - 3.75). Можна припустити, що зниження нюхової чутливості пов'язане з табакокурінням, яке має місце серед учнів училища.

Такі професійно важливі якості, як координація рухів, точність рухів, фізична витривалість, естетичний зовнішній вигляд, естетичний смак, відносяться до різних сфер особистісних якостей учнів і вивчалися за відповідними методами, починаючи від психодіагностичного випробування і закінчуючи контрольними нормативами із загальнофізичної підготовки. Результати досліджень вказують на незначну їх індивідуальну варіативність. Проведене узагальнення засвідчило, що координація й точність рухів, фізична витривалість у переважної більшості учнів сформована на достатньому рівні (табл. 2.3.2).

Подібна картина прослідковується й за показниками естетичного класу (табл. 2.3.22).

Таблиця 2.3.21

Розвиток сенсомоторних та фізичних властивостей учнів

Рівень	Показники		
	Координація рухів	Точність рухів	Фіз. витривалість
Кількість учнів(у %)			
Дуже високий	13	22	23
Високий	46	52	33
Середній	23	18	21
Низький	11	5	14
Дуже низький	7	3	9
Усього	100	100	100

Таблиця 2.3.22

Розвиток показників естетичного класу

Рівень	Показники	
	Естетичний смак	Естетичний зовнішній вигляд
Кількість учнів (у %)		
Дуже високий	26	28
Високий	48	46
Середній	18	16
Низький	5	5
Дуже низький	3	4
	100	100

Це, певним чином, є наслідком спеціального відбору, який проводиться приймальною комісією училища. У даному випадку перевага віддається вступникам, які мають художні здібності, спортивну підготовку, привабливий зовнішній вигляд.

З метою виявлення провідних професійно важливих якостей майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті між ними був проведений інтеркореляційний аналіз. Це такі якості: комунікативні здібності, високі моральні якості, привітність, емоційна стійкість, енергійність, оперативна пам'ять, кмітливість, тонка нюхова та смакова чутливість, естетичний смак, точність та координація рухів, фізична витривалість, привабливий зовнішній вигляд.

Така професійно важлива якість, як "інтерес до професії", нами в плані інтеркореляції не розглядався тому, що, по-перше, первинні дані за вивченням професійної спрямованості не представлені кількісно за п'ятибальною шкалою оцінок, а мають вигляд матеріалів якісного аналізу; по-друге, провідна роль професійних інтересів у структурі професійної придатності особистості до певної професії не викликає сумніву [95, 127, 163]. У таблиці 2.3.23 ми наводимо лише кореляційні зв'язки, які статистично значимі на рівні $p < 0.01$. Виявлено також зв'язки: між комунікативними здібностями і моральними якостями учнів ($r=0.27$); моральними якостями і привітністю ($r=0.27$); оперативною пам'яттю і кмітливістю ($r=0.33$). Наявність

зазначених зв'язків дає можливість стверджувати, що в структурі професійно важливих якостей майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті, поряд з інтересом до професії, моральність є провідною якістю. Можна пояснити це тим, що тільки усвідомлене ставлення до обраної професії, „пропущене” крізь призму соціальних цінностей, дає змогу їм активно включатися в навчально-професійну діяльність у тому числі й діяльність по нівелюванню та розвитку інших професійно важливих якостей, якими вони повинні володіти. Тому при організації психологічної підготовки важливо враховувати цей соціально-психологічний аспект як при розробці конкретних заходів, так і умов їх упровадження при роботі з такими учнями.

Таблиця 2.3.23

Інтеркореляційні зв'язки між професійно важливими якостями учнів ($p < 0.01$)

	Комунікативні якості	Моральність	Привітність	Оперативна пам'ять	Кмітливість
Комунікативні якості	X	0.27			
Моральність		X	0.34		
Привітність			X		
Оперативна пам'ять				X	0.33
Кмітливість					X

Підбиваючи підсумки досліджень, представлених у даному розділі, можна дійти таких висновків:

1. Визначено та адаптовано комплекс методів (24) для діагностики професійно важливих якостей (13) фахівців сфери обслуговування на морському транспорті, який дозволяє на

основі даних різних методів діагностувати й кількісно оцінювати одні й ті ж самі професійно важливі якості.

2. Проведено констатуючий експеримент з 210 учнями за участю 18 викладачів та 12 майстрів виробничого навчання по визначенню особливостей розвитку професійно важливих якостей у майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті.

3. Встановлено, що на дуже високому рівні розвитку професійно важливих якостей, притаманному учням, знаходяться: інтерес до професії - 8%; комунікативні здібності - 6%; моральність - 38%; оперативна пам'ять - 17%; кмітливість - 10%; емоційна стійкість - 10%; енергійність - 31%; нюхова та смакова чутливість - 22%; точність та координація рухів - 17%; фізична витривалість - 23%; естетичний зовнішній вигляд - 74%; естетичний смак - 74%. При цьому виявлено низький рівень розвитку таких професійно важливих якостей, як то: інтерес до професії - 10% учнів; комунікативні здібності - 25%; моральність - 6%; оперативна пам'ять - 4%; кмітливість - 7%; емоційна стійкість - 9%; енергійність - 4%; нюхова та смакова чутливість - 3%; точність та координація рухів - 5%; фізична витривалість - 9%; естетичний зовнішній вигляд - 9%; естетичний смак - 8%.

4. Розкрито, що провідним фактором у структурі професійно важливих якостей особистості, поряд з інтересом до професії, виступає моральність, що може враховуватися при побудові психологічної підготовки учнів.

5. Такі професійно важливі якості, як емоційна стійкість, комунікативні здібності, моральність, потребують цілеспрямованого нівелювання та корекції в межах спеціально побудованої психологічної підготовки.

6. Наявність серед обстежених від 10% до 30% з низьким рівнем професійно важливих якостей порушує питання про необхідність розробки системи їх діагностики на рівні професійного відбору при вступі до училища.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА СУДНОВОГО ОБСЛУГОВУЮЧОГО ПЕРСОНАЛУ

3.1. Вихідні принципи та умови побудови системи психологічної підготовки

Як уже зазначалося, суттєву значущість для професійної підготовки майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті має психологічний профвідбір та психологічна підготовка учнів. У першому розділі нашої роботи мова йшла про наявність у сучасній системі професійно-технічної освіти традиційних підходів до вирішення питання підготовки фахівців морського транспорту, зокрема, підготовки суднового обслуговуючого персоналу.

У вітчизняній і закордонній науково-методичній літературі, а також у практиці профтехосвіти накопичено дані про різні підходи до організації навчально-виховного процесу, що можуть прямо чи опосередковано позитивно впливати на професійне становлення особистості (Ю.М. Забродін [123], А.П. Сейтешев [159], Н.Н. Дьяченко [36], В.А. Рижов [154], Н.К. Дєєва [33], Б.Л. Омел'яненко [102], С.М. Корж [76] та ін.).

Для проведення досліджень нами, однак, обрано з таких підходів лише деякі елементи діагностичного напрямку в профорієнтаційній роботі з молоддю та принципи активних методів психологічної підготовки фахівців у різних сферах виробництва. При цьому ми виходили з таких міркувань.

Психологічна підготовка передусім спрямована на формування професійної придатності людини до якоїсь певної професії. Професійна придатність виявляється в особистих якостях людини. Комплекс професійно важливих якостей, що їх потребує будь-яка професія, поєднує в собі різноманітні властивості особистості, починаючи з її спрямованості, інтелекту й закінчуючи фізичними даними. Отже, формування професійної придатності особистості до якоїсь із певних професій передбачає систематичне і творче використання різноманітних форм, методів виховання й навчання з урахуванням вимог саме даної професії та психологічного стану

такого працівника. Формування професійної придатності особистості означає створення належної мотивації, установок, властивостей, певного досвіду, що забезпечує можливість з успіхом вирішувати відповідні професійні завдання. Розвиток професійної придатності є невід'ємним компонентом процесу професійного становлення особистості. Професійне становлення особистості починається з професійного самовизначення, тобто вибору професії. Далі вирішуються такі питання, як професійне навчання, психологічна підготовка, професійна адаптація та професійне вдосконалення. Спеціальна психологічна підготовка запроваджується в професіях, що висувають підвищені вимоги до психологічної сфери працівника. Саме такими є професії сфери обслуговування на морському транспорті. Успіх у справі формування фахівця сфери обслуговування на морському транспорті може бути гарантованим тільки за умови запровадження, поряд з традиційною навчально виховною роботою, комплексної системи психолого-педагогічних заходів, спрямованих на активізацію психологічних та психофізіологічних можливостей учнів з урахуванням вимог професійної діяльності. Стрижнем цих заходів є психологічна підготовка. Психологічна підготовка майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті, на нашу думку, повинна відбуватися безперервно протягом усього процесу професійного становлення особистості - від моменту прийняття рішення про визначення обраної професії і аж до завершення адаптації спеціаліста на судні.

За вихідні принципи побудови системи психологічного відбору та психологічної підготовки взято наступні положення:

Психіка учнів повинна розглядатися як складний комплекс взаємопов'язаних між собою елементів (О. М. Леонт'єв, [70], С. Л. Рубінштейн [149], Б. Ф. Ломов [74], Б. Г. Анан'єв [5] та ін.). Відтак позитивні зрушення в певному якісному елементі особистості позначаються й на інших елементах. Це свідчить на користь комплексного підходу до цілеспрямованого формування особистості, хоча, зрозуміло, що всі якості особистості відрізняються за своїм потенціалом одна від одної. Найбільший вплив на позитивні зрушення у

психології особистості мають зміни особистості, що відбуваються під впливом професійної спрямованості.

Діяльнісний підхід до розуміння природи психіки є принципом єдності свідомості і діяльності (О. М. Леонт'єв [70], С. Л. Рубінштейн [149], та ін.), що дозволяє нам сподіватися на позитивні зрушення в особистісних якостях учнів під впливом спеціально організованої навчально-виховної роботи та процесу психологічної підготовки. При цьому варто вважати на те, що "Зсув мотиву на ціль" (як важливий психологічний механізм) лежить в основі позитивних перетворень, що відбуваються в мотиваційній сфері учнів та мають професійну спрямованість.

Стосовно кожної професії можна виділити "ключові" професійно важливі якості особистості, низький рівень розвитку яких розглядається як протипоказання до обрання професії (Є.О. Клімов [58], Е. О. Федоришин [127], Ю. М. Забродін [123], Ю. В. Котьолова [66], А.В. Массанов [81] та ін.). Саме на вивчення таких якостей особистості у першу чергу спрямовується психологічний профвідбір.

Професії сфери обслуговування на морському транспорті не вимагають від працівника абсолютної профпридатності, проте певний рівень невідповідності працівника за його професійно важливими якостями обов'язково потім негативно позначиться на психічному і соматичному здоров'ї. Тому психологічна підготовка розглядається нами як один із засобів попередження розладу психічного здоров'я працівників сфери обслуговування на морському транспорті (Л.О. Репін [146], Е. С. Вересоцький [23] та ін.).

Основою психологічної та професійної підготовки особистості є формування відповідної професійної спрямованості, передусім професійних інтересів (С.П. Кряжде [69], Р. Д. Каверіна [1] та ін.). Також підготовка фахівців високого рівня, особливо сфери обслуговування, нерозривно пов'язана з удосконаленням їхніх моральних якостей (Н. В. Ушакова, М. І. Козлов, А. П. Егідес [174] та ін.).

Головний зміст психологічної підготовки майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті полягає у свідомому відпрацюванні позитивних стереотипів поведінки, придатних як для екстремальних, так і для звичайних ситуацій (В.Ю. Большаков [18] та ін.).

Індивідуальний підхід до виховання учнів передбачає використання різноманітних психолого-педагогічних заходів, від традиційної навчально-виховної роботи до психотерапії, що зумовлюється індивідуально-психологічними особливостями учнів.

Результат психологічної підготовки ми вбачаємо у підвищенні рівня розвитку професійно важливих якостей майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті.

Соціально-психологічний тренінг - це "перебіг життєвих явищ, ситуацій спілкування, стиснутих у часі" (В.Ю. Большаков [18], Ю. М. Ємелянов, Є. С. Кузьмін [38] та ін.), який надійно дозволяє відпрацьовувати в учнів корисні соціальні навички, формувати моральні якості особистості, комунікативні вміння. Пізнавальні та емоційно-вольові психічні процеси також удосконалюються за допомогою психокорекційних вправ та емоційно-вольового тренування (О. Я. Чебикін [182]).

Учні професійно-технічного училища за своїм віком переймаються питаннями особистісного самовизначення, самовдосконалення, їх цікавить психологія людини (І.С. Кон [62]) - це сприятливий фактор для їхньої психологічної підготовки, до обраної професійної діяльності.

Відтак, можна виділити й етапи психологічної підготовки майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті. Перший етап, попередній, це - психологічний відбір бажаючих опанувати дану професію. На другому етапі, після зарахування вступників до училища, проводиться поглиблене психологічне обстеження на предмет визначення рівня розвитку їх професійно важливих якостей. Знання індивідуально-психологічних особливостей учнів дозволять педагогам визначити напрямки третього етапу психологічної підготовки, спрямованого на вдосконалення професійно важливих якостей учнів. Ми вважаємо, що достатній рівень розвитку професійно важливих якостей особистості є важливою умовою успішного проходження молодими спеціалістами адаптації до виробництва та їх подальшого професійного зростання.

Отже, система психологічної підготовки починається з професійного відбору вступників до профтехучилища.

Результати психологічного професійного відбору майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті надають інформацію про можливі протипоказання в абітурієнтів з боку їх психологічних та психофізіологічних якостей до обраної професії. Це дозволить приймальній комісії відбирати більш підготовлених абітурієнтів, проводити профконсультаційні бесіди з окремими абітурієнтами з метою узгодження їхніх професійних намірів і здібностей та пошуку шляхів удосконалення ними своїх професійно важливих якостей під час самовиховання. Крім того, результати психологічного дослідження під час профвідбору, що доповнюються матеріалами поглибленого вивчення індивідуально-психологічних особливостей учнів профтехучилища, використовуються для визначення шляхів психологічної підготовки учнів до обраної ними професійної діяльності.

Узагальнюючи результати науково-методичного дослідження, систему психологічного професійного відбору можна представити в такому вигляді. Перш за все вона повинна бути оперативною, проводитися за допомогою валідних, надійних та прогностичних психодіагностичних методик, які виключають можливість невідвертості випробовуваних під час тестування. Особисті якості абітурієнтів, котрі обираються для вивчення під час профвідбору, повинні відповідати наступним вимогам:

- бути професійно важливими для сфери обслуговування на морському транспорті;
- мати достатню прогностичну цінність, тобто перевага надається найбільш стійким індивідуально-психологічним особливостям особистості;

Представлене в попередньому розділі професіографічне дослідження дозволило нам відібрати властивості особистості, які відповідають зазначеним вимогам. Це такі властивості:

1. Інтерес до професії.
2. Комунікативні здібності.
3. Моральність.
4. Привітність.
5. Емоційна стійкість.
9. Тонка нюхова та смакова чутливість.
10. Естетичний смак.
11. Точність та координація рухів.

6. Енергійність.

7. Оперативна пам'ять.

8. Кмітливість.

12. Фізична витривалість.

13. Естетичний зовнішній
вигляд

Але діагностика всієї сукупності зазначених властивостей під час профвідбору потребує невиправдано багато часу і до того ж неможлива з огляду на доступний для нас психодіагностичний інструментарій. Тому є потреба обмеження кількості професійно важливих якостей, що досліджуються з метою профвідбору абітурієнтів. Обґрунтування такого обмеження має такий вигляд.

Для тестування деяких особистих якостей абітурієнтів досить складно підібрати психодіагностичні методики за шкалою "відвертості", що є однією з умов проведення профвідбору. Це передусім якості, що стосуються спрямованості особистості, її мотиваційно-потрібнісної сфери. Проте рішення юнака вступити до якогось навчального закладу вже свідчить про те, що певний рівень професійного інтересу в нього є. Принаймні є підстави сподіватися, що за період навчання в училищі він поглибить свій професійний інтерес. Отже, під час профвідбору можна ухилитися від тестування професійних інтересів вступників.

Фізичні якості вступника можуть бути вдосконалені під час навчання в училищі, тож, на етапі вступу до училища абітурієнту достатньо пройти обов'язкову медичну комісію.

Відсутність валідних методик, за якими визначають сенсорні властивості абітурієнтів стосовно професій сфери громадського харчування, зумовлює виключення нюхової та смакової чутливості з переліку професійно важливих якостей, які діагностуються під час профвідбору. Естетичні якості особистості також важко чітко визначити методом тестування в умовах профвідбору.

Протипоказання з боку "естетичного зовнішнього вигляду" абітурієнта може бути тільки у випадку наявності в нього вад фізичного розвитку, що визначається медичною комісією.

Рівень розвитку оперативної пам'яті, кмітливості враховується під час тестування з іноземної мови та співбесіди з хімії.

Отже, з метою виявлення можливих протипоказань абітурієнтів до обраної ним професії доцільно обмежитися діагностуванням наступних їх індивідуально-психологічних властивостей:

- Комунікативні здібності.
- Моральність.
- Привітність.
- Емоційна стійкість.
- Енергійність.

За психодіагностичну методику для психологічного професійного відбору майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті був обраний комп'ютерний варіант комплексного тесту профорієнтації, побудований на базі MMPI, авторів С. Хатуей, Дж. Маккінлі (1988). Цей тест має шкали, що контролюють достовірність отриманих результатів. Він має й відповідні субтести, які оцінюють наведені вище професійно важливі якості. Крім того, даний тест, враховуючи результати випробовуваного за 90 субтестами, визначає ступінь професійної придатності до таких сфер професійної діяльності, як адміністративне керівництво, виробництво, конторська робота, сфера обслуговування, педагогіка, експедиції, наука, мистецтво, спорт, військова служба, програмування. Ступінь профпридатності до тієї чи тієї професійної сфери виражається в балах від -15 до +15, відповідно - низький і високий рівень професійної придатності. На жаль, у тесті немає такої професійної сфери, як морський транспорт. Незважаючи на це, професії сфери обслуговування на морському транспорті можна віднести до "сфери обслуговування". При цьому ми виходили з наступних позицій.

Якщо показники "сфери обслуговування" у певного абітурієнта свідчать про її одне з останніх місць серед інших сфер професійної діяльності і в цифровому вираженні придатність до "сфери обслуговування" дорівнює від "- 8" і менше, то є підстави вважати, що цей абітурієнт має протипоказання з боку своїх психологічних та

психофізіологічних властивостей до обрання професій сфери обслуговування.

Питання про вивчення професійної придатності особистості до праці на морському транспорті вирішується наступним чином: очевидно, що професії сфери обслуговування на морському транспорті передбачають психологічну адаптацію працівника за двома факторами: а/ умови праці у сфері обслуговування; б/ умови праці на морі. Ми вважаємо, якщо у молодій людині немає психологічних протипоказань до праці у сфері обслуговування і вона пройшла медичний профвідбір як майбутній працівник морського транспорту, то вона, при бажанні, може успішно адаптуватися до професій сфери обслуговування на морському транспорті. І навпаки, якщо в майбутнього представника суднового обслуговуючого персоналу є протипоказання до роботи з людьми, то це значно відволікатиме його сили від психологічної адаптації працівника морського судна. Така ситуація може привести до розладу психічного здоров'я працівника, не кажучи вже про те, що вона обмежує його можливості професійного вдосконалення.

Таким чином, психологічний відбір майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті може відбуватися за двома самостійними, але взаємодоповнюючими напрямками: а) діагностика за субтестами ММРІ комунікативних здібностей, моральності, привітності, емоційної стійкості та енергійності абітурієнтів; б) комплексна оцінка за тестом ММРІ ступеня їхньої придатності до професій сфери "обслуговування".

Для апробації запропонованої системи професійного відбору було проведено дослідження, спрямоване на визначення професійної придатності вступників до професійно-технічного училища, яке готує судновий обслуговуючий персонал. В обстеженні брали участь 150 абітурієнтів. Негативні результати стосовно придатності до професій сфери обслуговування виявили 18 % вступників. Середня арифметична оцінка в них за такими показниками, як комунікативні здібності, моральні якості, привітність, емоційна стійкість, енергійність дорівнює відповідно: 1.3; 2.4; 1.8; 2.5; 1.3 балів (за п'ятибальною шкалою оцінок). У вступників (25%), які виявили високі показники

стосовно "сфери обслуговування", середні оцінки відповідно: 4.5; 2.5; 4.3; 3.7; 3.4 (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1
Середні показники професійно важливих якостей абітурієнтів

Професійно важливі якості	Рівень (у балах)	
	Абітурієнти з високим рівнем придатності до "сфери обслуговування"	Абітурієнти з низьким рівнем придатності до "сфери обслуговування"
Комунікативні здібності	4.5	1.3
Моральні якості	2.5	2.4
Привітність	4.3	1.8
Емоційна стійкість	3.7	2.5
Енергійність	3.4	1.3
X	3.68	1.86

Різниця середніх значень професійно важливих якостей між абітурієнтами з високим і низьким рівнем професійної придатності до обраної професії (таблиця 3.1) статистично значуща ($t=9.38$; $p<0,01$).

Усіх абітурієнтів, на основі узагальнення результатів діагностики їхніх професійно важливих якостей та ступеня профпридатності до професій сфери обслуговування, ми поділили на три групи: умовно придатні, придатні та безумовно придатні (таблиця 3.2).

Умовно придатні абітурієнти, це ті, хто за своїми психологічними властивостями мають протипоказання до праці в ролі суднового обслуговуючого персоналу. Придатні, - ті, які не мають протипоказань, але й не мають і показань до обраної професії. Рівень розвитку професійно важливих якостей у них переважно задовільний.

Безумовно придатні, - ті, які мають переважно високий рівень розвитку професійно важливих якостей особистості.

Таблиця 3.2

Розподіл абітурієнтів за ступенем професійної придатності до професій сфери обслуговування на морському транспорті за тестом ММРІ

Ступені профпридатності	Кількість абітурієнтів (в абс. цифрах)	Кількість абітурієнтів (у %)	Середні показники професійно важливих якостей (за п'ятибальною шкалою)
Умовно придатні	27	18	1.86
Придатні	86	57	2.8
Безумовно придатні	37	25	3.68
Усього	150	100	2.78

Провівши інтеркореляцію професійно важливих якостей абітурієнтів, які мають високий ступінь ("безумовно придатні") профпридатності до професій сфери обслуговування на морському транспорті, ми виявили, що є позитивний зв'язок (Див. табл. 3.3) між комунікативними здібностями і емоційною стійкістю ($r=0.77$); комунікативними здібностями і привітністю ($r=0.65$); привітністю і емоційною стійкістю ($r=0.7$). Аналіз отриманих даних дозволяє стверджувати, що провідними професійно важливими якостями суднового обслуговуючого персоналу є емоційна стійкість, комунікативні здібності та привітність особистості. Саме вони мають найбільшу кількість зв'язків з іншими професійно важливими якостями майбутнього представника суднового обслуговуючого персоналу на етапі профвідбору.

Інтеркореляція професійно важливих якостей абітурієнтів, які мають низький ступінь ("умовно придатні") профпридатності до професій сфери обслуговування на морському транспорті, показала (табл. 3.4), що є негативний

взаємозв'язок між комунікативними здібностями й емоційною стійкістю ($r = -0.67$). Інших статистично значущих зв'язків не виявлено. Це вказує на певні індивідуально-психологічні особливості даної групи випробовуваних. Так, вони намагаються досягти успіху в професійній діяльності передусім за рахунок своєї стриманості, витримки, самовладання, дисциплінованості тощо. Але адаптуватися до професій сфери обслуговування на морському транспорті досить важко.

Таблиця 3.3

Особливості кореляційних зв'язків показників, що характеризують професійно важливі якості абітурієнтів, безумовно придатних до обраної професії

	Комунікативні здібності	Моральні якості	Привітність	Емоційна стійкість	Енергійність
Комунікативні здібності	X	-0.2	0.65*	0.77**	0.4
Моральні якості		X	-0.21	-0.5	0
Привітність			X	0.7**	0.35
Емоційна стійкість				X	0.27
Енергійність					X

** статистична значимість коефіцієнта кореляції ($p < 0.01$)

* статистична значимість коефіцієнта кореляції ($p < 0.05$)

Таблиця 3.4

Особливості кореляційних зв'язків показників, що характеризують професійно важливі якості абітурієнтів, умовно придатних до обраної професії

	Комунікативні здібності	Моральні якості	Привітність	Емоційна стійкість	Енергійність
Комунікативні здібності	X	-0.39	0.21	0.67*	0.04
Моральні якості		X	-0.55	0	-0.39
Привітність			X	0.2	0.58
Емоційна стійкість				X	0.1
Енергійність					X

* статистична значимість коефіцієнта кореляції ($p < 0.05$).

Для демонстрації типового "психологічного профілю" абітурієнта, який має протипоказання до професій сфери обслуговування (за комплексним показником тесту ММРІ), у таблиці 3.5 подані результати вивчення профпридатності Сергія К. до різних сфер професійної діяльності.

Таблиця 3.5

Рівні професійної придатності Сергія К. до різних сфер професійної діяльності

п/п	Сфера професійної діяльності	Рівень
1	Адміністративне керівництво	-2
2	Виробництво	-0.5
3	Конторська робота	-2.5
4	Сфера обслуговування	-9
5	Педагогіка	-1,5
6	Експедиції	-9
7	Наука	5
8	Мистецтво	-4.5
9	Спорт	-9.5
10	Військова служба	-3
11	Програмування	6

Як бачимо з таблиці 3.5, у таких суб'єктів частіше виявляються здібності до сфер професійної діяльності, не пов'язаних з ситуаціями напруженого спілкування, і передбачають спокійну, планомірну професійну діяльність, наприклад, "конторська робота", "наукова діяльність", "програмування" тощо.

Отже, наслідки дослідження показали, що оцінка профпридатності абітурієнтів може проводитись як на основі діагностики їх комунікативних здібностей, моральності, привітності, емоційної стійкості та енергійності за будь-якими валідними методиками, так і за допомогою субтестів ММРІ, де результати вивчення профпридатності суттєво доповнюються виведенням комплексного показника придатності індивіда до професій сфери обслуговування. За результатами вивчення комунікативних здібностей, моральності, привітності, емоційної стійкості та енергійності абітурієнтів можна дійти висновку про наявність у них психологічних протипоказань до професій сфери обслуговування на морському транспорті, якщо ці якості мають рівень свого розвитку нижче середнього, або низький. Низькі показники якостей, що їх виявлено в абітурієнтів за

комплексним показником тесту ММРІ стосовно придатності до професій сфери обслуговування, повинні співвідноситися з результатами тестування їх комунікативних здібностей, моральності, привітності, емоційної стійкості та енергійності для вирішення питання про можливі протипоказання до обраного ними фаху. Остаточне рішення про придатність чи непридатність абітурієнта до обраної ним професії приймається з урахуванням результатів медичного профвідбору, співбесіди членів приймальної комісії з ним.

Таким чином, проведена апробація запропонованої системи психологічного професійного відбору засвідчила, що її впровадження дає можливість за оптимальний час провести діагностику найбільш суттєвих професійно важливих якостей абітурієнтів, диференціювати їх за рівнем сформованості та дати абітурієнтам пораду стосовно професійного самовизначення чи врахування отриманих даних у подальшій навчально-професійній діяльності.

Другий етап психологічної підготовки передбачає поглиблене вивчення рівня розвитку професійно важливих якостей учнів. Процес та результати такого вивчення описується в констатуючій частині нашого дослідження. Спираючись на результати констатуючого експерименту, можемо визначити, що певної психологічної підтримки потребують 51% учнів, які мають недостатній рівень розвитку інтересу до професії; 6% учнів, які мають недостатній рівень моральності; 25% учнів, які мають недостатній рівень розвитку комунікативних здібностей; 25% учнів, які мають недостатній рівень розвитку привітності; 27% учнів, які мають недостатній рівень розвитку емоційної стійкості; 12% учнів, які мають недостатній рівень розвитку енергійності; 18% учнів, які мають недостатній рівень розвитку оперативної пам'яті; 24% учнів, які мають недостатній рівень розвитку кмітливості; 8% учнів, які мають недостатній рівень розвитку смакової та нюхової чутливості; 8% учнів, які мають недостатній рівень розвитку естетичного смаку; 13% учнів, які мають недостатній рівень розвитку точності і координації рухів; 23% учнів, які мають недостатній рівень розвитку фізичної витривалості; 9% учнів, які мають незадовільний естетичний зовнішній вигляд.

Зміст третього етапу полягає в безпосередній психологічній підготовці учнів до майбутньої професійної діяльності. Передбачається, що усвідомлення учнем потреби певних змін у собі, розуміння шляхів їх досягнення з огляду на запропоновані корекційні психолого-педагогічні засоби сприятиме створенню в учнів відповідної мотивації, віри в успіх, виникненню почуття надії і впевненості в можливості позитивних перетворень своєї особистості.

Отже, психологічний механізм впливу на особистість учня під час його психологічної підготовки пов'язаний із взаємодією наступних факторів. По-перше, актуалізацією потреби вдосконалення професійно важливих якостей; по-друге, формуванням інтересу до професії; по-третє, корекцією загальних здібностей та створенням умов для виникнення в учнів відчуття реальних змін у цих здібностях, що перевіряється покращеними результатами пізніших тестувань, показників у навчанні тощо. У сукупності ці фактори забезпечують розвиток та вияв достатнього рівня професійної придатності учнів до обраної ними професії.

Враховуючи результати констатуючого експерименту нашого дослідження, ми визначили напрямки такої психологічної підготовки з учнями на рівні розвитку їх професійних інтересів, комунікативних здібностей, моральних якостей та емоційної стійкості.

3.2. Науково-методичні умови апробації

запропонованої системи психологічної підготовки

Для розробки та апробації системи психологічної підготовки був організований формуючий експеримент, в якому брали участь дві групи - експериментальна і контрольна. Випробовувані з експериментальної і контрольної груп на основі даних констатуючого експерименту були поділені на три умовні підгрупи: в залежності від рівня розвитку професійно важливих якостей - високий, середній та низький. Результати експерименту оцінювалися за динамікою просування кожного члена підгрупи від початкового до більш високого рівня прояв досліджуваного показника під впливом цілеспрямованої психологічної підготовки. За головний критерій, під час відбору

об'єктів для формуючого експерименту, було взято рівень психологічної підготовленості випробовуваних до своєї майбутньої професії. Цей рівень визначається за розвитком комплексу професійно важливих якостей суднового обслуговуючого персоналу, що включає інтерес до професії, комунікативні здібності, моральність, привітність, емоційну стійкість, енергійність, оперативну пам'ять, кмітливість, тонку нюхову та смакову чутливість, естетичний смак, точність та координацію рухів, фізичну витривалість, естетичний зовнішній вигляд.

Наявність у експериментальних та контрольних групах пропорційної кількості учнів, які характеризуються подібними рівнями розвитку психологічної підготовленості до майбутньої професійної діяльності, уможливило фіксування зміни в розвитку цієї підготовленості, що відбулися в результаті застосування розроблених нами психолого-педагогічних заходів. Групи знаходились у одному й тому ж професійно-технічному училищі, що позначилося на ідентичності загальних умов, які визначалися особливостями організації навчально-виховного процесу.

У процесі розробки системи провідних засобів покращання психологічної підготовленості учнів профтехучилища до майбутньої професійної діяльності було здійснено наступне:

а) складені головні вимоги до організації психологічної підготовки учнів;

б) розроблено план та методика проведення з учнями навчально-виховних заходів, спрямованих на психологічну підготовку їх до майбутньої професійної діяльності;

в) складено список літератури для викладачів з питань психологічної підготовки учнів до професійної діяльності.

Результати формуючого експерименту оцінювалися за динамікою розвитку окремих професійно важливих якостей учнів та їхньої психологічної підготовленості в цілому під впливом психолого-педагогічних заходів, а також за реальним покращанням показників навчально-професійної діяльності учнів профтехучилища.

Здійснення завдань експерименту передбачало створення умов для:

1) формування у випробовуваних адекватної самооцінки професійно важливих якостей особистості;

2) формування потреби вдосконалення своїх професійно важливих якостей особистості;

3) засвоєння випробовуваними знань і вмінь, необхідних для самостійної роботи по вдосконаленню своєї психологічної підготовки до майбутньої професійної діяльності.

До проведення формуючого експерименту залучалися адміністрація училища, викладачі, майстри виробничого навчання, психолог училища.

Перед початком експерименту була проведена робота з педагогічним колективом училища. Їм роз'яснювався зміст такого поняття, як психологічна підготовка особистості до професійної діяльності, головні психолого-педагогічні вимоги до організації та проведення формуючого експерименту. Були запропоновані відповідні психологічні і педагогічні засоби щодо формування в учнів професійних інтересів, самооцінки професійно важливих якостей особистості, їх моральних, інтелектуальних якостей; роз'яснювалися принципи визначення професійної придатності особистості до певної професії тощо.

Зміст роботи з педагогічним колективом училища розкривається в:

а) особливостях психологічного професійного відбору вступників до професійно-технічного училища морського транспорту;

б) головних напрямках психологічної підготовки майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті;

в) уяві про головні професійно важливі якості судового обслуговуючого персоналу;

г) критеріях і способах оцінки рівня розвитку професійно важливих якостей особистості під час педагогічного спостереження;

д) можливостях цілеспрямованого формування професійно важливих якостей особистості;

е) методах та змістові роботи з батьками учнів з питань професійного самовизначення їхніх дітей;

ж) психологічних особливостях юнацького віку.

Спеціальна підготовка педагогічного колективу училища до виховної роботи з учнями, спрямованої на формування в них професійно важливих якостей, є необхідною. Так, дані констатуючого експерименту свідчать про те, що досвідчені викладачі, майстри виробничого навчання добре знають своїх вихованців, проте вони часто не мають чіткої позиції стосовно професійної придатності учнів, не знають головних принципів та критеріїв визначення професійної придатності до обраної ними професії. Їм бракує системних психологічних знань з питань індивідуально-психологічних особливостей особистості та можливостей їх розвитку. Необхідна також роз'яснювальна робота з батьками учнів. Її проводили педагоги училища, які пройшли спеціальну підготовку з цього питання, а також психолог училища. Під час бесід з батьками розкривалися умови перебування юнака в родині, які сприяють особистісному та професійному самовизначенню їхніх дітей. Особливу увагу приділялося ролі батьків у попередженні негативних звичок, проявів асоціальної поведінки їхніх дітей.

Описані заходи сприяли створенню в педагогічному колективі училища, а також у родині учня такого психологічного клімату, який забезпечував би умови досягнення головної мети формуючого експерименту, пов'язаної з підвищенням психологічної підготовленості майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті.

Основна робота з удосконалення психологічної підготовки проводилася безпосередньо з випробовуваними, в ролі яких виступали учні експериментальних класів. Робота проводилася як експериментатором, так і педагогами училища. Безпосередньо психологічна підготовка учнів профтехучилища розпочиналася з актуалізації у випробовуваних потреби у психологічній підготовці, формування в них правильного розуміння питань про професійну придатність особистості до професії та психологічну підготовку фахівців. Дана робота проводилася й у формі колективних бесід з учнями. Під час таких бесід формувалась у випробовуваних установка на

розвиток професійно важливих якостей особистості, підвищення рівня їхньої психологічної підготовки до обраної професійної діяльності. Передбачалося, що внаслідок цих бесід учні більш відповідально будуть ставитися до психологічної підготовки, усвідомлять її важливість для психологічної адаптації на виробництві та подальшого професійного становлення. У змісті бесід на основі даних констатуючого експерименту розкривались характерні недоліки психологічної підготовленості учнів до майбутньої професійної діяльності, зокрема, вказувалося на недостатній рівень розвитку деяких професійно важливих якостей особистості, визначались головні тенденції щодо їх розвитку.

Одним із важливих факторів, що зумовлює рівень психологічної підготовки учнів до майбутньої професії у сфері обслуговування на морському транспорті, є достатній рівень сформованості професійної спрямованості. Професійна спрямованість зумовлюється відповідними інтересами, мотивами та схильностями. На нашу думку, цілеспрямований розвиток професійних інтересів учнів у процесі навчально-виховної роботи загалом позитивно позначиться на розвитку їхніх мотивів та схильностей до майбутньої професійної діяльності. Тому у формуючому експерименті ми зосередилися саме на формуванні професійних інтересів випробовуваних.

Розвиток професійних інтересів учнів виступив основою для всіх позитивних зрушень у психологічній підготовці і як майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті. Головним напрямком у розвитку професійних інтересів учнів є його поглиблення в напрямку від "споглядацького" через "інтерес діяча" до "суто професійного інтересу" (за С. П. Крягжде, [111]). Це передбачає і відповідні зміни в мотивах та схильностях учнів. Поглиблення професійних інтересів здійснюється в умовах виховної роботи з учнями, причому особливості виховних впливів залежать від рівня розвитку професійного інтересу, на якому знаходиться вихованець. Так, згідно з С. П. Крягжде [111], "споглядальний" інтерес особистості має такі ознаки:

- мимовільна увага до діяльності, що організована іншими;

- відсутність зусиль до повторення цієї діяльності, за наявності бажання, щоб діяльність повторилася;

- здібності до даної діяльності не усвідомлені і не перевірені.

У процесі психологічної підтримки учнів, які виявили "споглядальний" інтерес до своєї майбутньої професії, треба намагатися пробуджувати довільну увагу до її змісту. Для цього інформаційні впливи на учнів повинні бути сильними, яскравими, вражаючими. Під час засвоєння професійної діяльності намагатися, щоб у вихованців переважав позитивний емоційний настрій.

Поява внутрішньої потреби в самостійних діях, спрямованих на вдосконалення своєї професійної підготовки, яка включає в себе й психологічну підготовку, буде свідчити про перехід учня на більш глибокий рівень інтересу - "інтерес діяча". Цей інтерес характеризується:

- мимовільною і довільною увагою до діяльності, яку організує сам індивід. У нашому випадку - самостійність, ініціативність у навчально-професійній діяльності;

- наявність активних зусиль за можливості займатися цією діяльністю;

- переживання позитивних емоцій та свідомий пошук їх поновлення;

- розкриття передумов здібностей до даної діяльності.

Психологічна підтримка учнів, які виявили "інтерес діяча" повинна забезпечувати їм постійне емоційне підкріплення під час опанування своєю майбутньою професією. Учні мають мати вільний доступ до необхідної інформації (цікава форма подачі вже не потребується). Педагогічні зусилля потрібно спрямовувати на подальше формування свідомого ставлення учнів до своєї майбутньої професії. Коли діяльність стає для учня особистісно-значущою і вона займає важливе місце в ціннісних орієнтаціях особистості, виникає суто професійний інтерес. Цей інтерес характеризується великою інтенсивністю уваги, вольових зусиль, сталістю, усвідомленістю сутності інтересу. Саме цей рівень розвитку професійних інтересів особистості забезпечує найбільші позитивні зрушення в її мотивах і схильностях, та загалом у формуванні професійної спрямованості учнів.

Важливою умовою розвитку інтересів учнів до своєї майбутньої професії є формування в них інтересів і мотивів стосовно навчально-професійної діяльності, до якої вони залучені в професійно-технічному училищі. Саме інтерес до процесу опанування обраною професією, професійної та психологічної підготовки дозволить їм більш ґрунтовно поставитися до розвитку своєї професійної спрямованості і безпосередньо до формування інтересу до своєї майбутньої професії. Формування інтересів до навчально-професійної діяльності учнів експериментальної групи відбувалося в умовах спеціально організованої психологічної підготовки, яка передбачала (за Р. Д. Каверіною [112]): забезпечення зосередженості уваги учнів на навчальній ситуації; усвідомлення сенсу професійної підготовки; усвідомлення потреби (мотивів) до навчально-професійної діяльності; вибір рішення (постановка учнями навчальних цілей); прагнення до мети (здійснення навчальних дій); отримання оперативної інформації, яка корегує хід підготовки (підкріплення впевненості у правильності своїх дій); самооцінку результатів навчально-професійної діяльності (емоційне ставлення до результату).

Психологічна підготовка з метою розвитку інтересів вихованців до навчально-професійної діяльності проводилася педагогами (майстрами) училища на уроках теоретичного і виробничого навчання, при цьому з боку психолога їм надавалися поради.

Зосередження уваги учнів на навчальній діяльності, на конкретній темі, фактах створює умови для виникнення зацікавленості змістом навчання і змістом майбутньої професійної діяльності. Керування колективною увагою учнів, її привернення та мобілізація відбуваються за допомогою: наочних і технічних засобів навчання; використання демонстраційного експерименту; цікавого навчального матеріалу; лабораторних та практичних робіт; постановки питань, завдань, пов'язаних з професією, життєвим досвідом.

Усвідомлення сенсу навчально-професійної діяльності учнями досягалося за допомогою розкриття практичного, наукового, соціального, світоглядного значення змісту знань.

Застосовувались прийоми, які підкреслювали необхідність знань для професійної діяльності. Роз'яснювалися і попереджувалися типові та можливі випадкові помилки в роботі. Учні заохочувалися до вирішення виробничих завдань тощо.

З метою усвідомлення учнями потреби (мотивів) у навчально-професійній діяльності, створювалися умови для реалізації професійної спрямованості викладання. Підкреслювалася необхідність навчально професійної діяльності для оволодіння професійними навичками. Актуалізувалися мотиви обов'язку відповідального відношення до виконання навчальних завдань. Підтримувалися починання та ініціативи учнів тощо.

Формування в учнів уміння ставити цілі в навчально-професійній діяльності досягалося за допомогою роз'яснення їм цілей діяльності, повідомлення про те, про що вони повинні дізнатися, зрозуміти, запам'ятати на даному уроці. Учні спонукали до самостійної постановки цілей. Використовувався метод проблемного навчання. Застосовувались прийоми, які привчають учнів планувати і обґрунтовувати свої дії.

З метою розвитку прагнення учнів до мети (здійснення навчальних дій), для забезпечення успішного виконання завдань учнів передбачалося: створення ситуацій успіху; пропонувалися варіативні завдання із застосуванням карток зі зразками методики рішення задач (алгоритмами дій), опорних конспектів; спонукання до формулювання проблеми; застосування прийомів, що виховували професійно важливі морально-вольові якості (такі, як уміння долати труднощі та больові відчуття, витримка, терплячість, стійкість, наполегливість тощо), і прийомів, які знижують утомлюваність.

Підкріплення впевненості учнів у правильності своїх дій досягалося за рахунок забезпечення оперативним зворотнім зв'язком за допомогою роз'яснень, указівок на першоджерела, нагадувань; застосовувалися прийоми, які привчали учнів обґрунтовувати свої дії; попереджувалися типові і можливі помилки в роботі; була організована взаємодопомога тощо.

Самооцінка учнями результатів навчально-професійної діяльності (емоційне ставлення до результату) формувалася під час оцінювання педагогом результатів діяльності учнів, а саме:

оцінюванням не тільки рівня теоретичних знань і практичних умінь, але і якості їхньої навчально-виробничої діяльності (темпу та повноти виконання завдання); ступеня самостійності, ініціативності, відповідальності, цілеспрямованості; оцінні звернення у формі зауважень, заперечень, згоди, схвалення тощо; підбиття підсумків роботи, підкреслення її значення, вияв педагогічного оптимізму.

Таким чином, формування інтересу учнів до навчально-професійної діяльності, в межах якої відбувається й розвиток суто професійних інтересів, передбачає вплив на поглиблення інтересу учнів до своєї майбутньої професії і зумовлює відповідний рівень розвитку їхньої професійної спрямованості.

Наступним у психологічній підготовці майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті є розвиток моральних якостей та комунікативних здібностей, що характеризує їхню культуру спілкування. Дана робота розпочалася серією лекцій, колективних бесід з учнями в межах навчальних дисциплін гуманітарно-психологічного циклу. Мета цього етапу - актуалізувати потребу до самовдосконалення у сфері культури спілкування, теоретично підготувати до практики особистісного зростання. Темі бесід торкалися питань психології спілкування. Зокрема, порушувалися такі питання: функції спілкування в житті людини; структура та види спілкування; взаємовідносини між людьми під час спілкування; якості особистості, важливі для спілкування; міжособистісні конфлікти; особливості психологічного спілкування. Проводилися також індивідуальні бесіди з учнями, під час яких уточнювались результати поглибленого психологічного обстеження з метою виявлення їхніх індивідуальних особливостей, які мають значення для спілкування.

Другий етап - формування культури спілкування учнів профтехучилища - передбачав проведення соціально-психологічного тренінгу, а в деяких випадках і індивідуальної психокорекційної роботи. Мета цього етапу - практичні перетворення в особистості учня, його моральних якостей, комунікативних і організаторських здібностей. Механізм цих перетворень, на нашу думку, має наступний вигляд. В умовах соціально-психологічного тренінгу відпрацьовуються в учнів

комунікативні вміння. Разом з тим в учнів відбуваються такі позитивні перетворення у моральному аспекті, як зростання можливостей до сприйняття іншої людини, до рефлексії, стає більш вираженою повага до оточуючих, доброзичливість, терпимість тощо. Комунікативні вміння разом з позитивною спрямованістю учнів до інших людей впливають на зростання комунікативної активності, яка є важливим компонентом організаторських здібностей особистості.

При розробці такого соціально-психологічного тренінгу ми спиралися на методи групової психологічної допомоги, висвітлені в роботах Андреевої Г.М. [6], Захарова В.П., Хрящової Н. Ю [42], Гільбуха Ю.З., Лещинської Є. О. [71], Петровської Л.А. [113] та ін.

У розвитку групового процесу можна виділити два етапи: діагностичний і корекційний [71].

Діагностичний етап тренінгу - це передусім самопізнання. Кожний учасник тренінгу під час його проведення мусить замислитися над своїми індивідуально-психологічними особливостями, оцінити їх, визначити до них своє ставлення. Все це забезпечується використанням різних ігор, під час яких учасники отримують від своїх партнерів відповідний "зворотній зв'язок".

На корекційному етапі групова робота спрямована на виправлення недоліків, виявлених на діагностичному етапі. Корекційний ефект досягався за рахунок отримання і осмислення особистістю нових знань як про себе, так і про інших членів групи.

Вирішення психодіагностичної і психокорекційної задач досягається шляхом організації життя групи за певними правилами, що базуються на взаєморозумінні, бажанні допомогти і зрозуміти один одного, емоційній підтримці, створенні клімату довіри. Зусилля тренера спрямовані: на формування в учасників групи навичок поважного ставлення один до одного, на усвідомлення цінності кожної людини, на руйнування неадекватних стереотипів поведінки.

Одним з провідних методів соціально-психологічного тренінгу є рольова гра (Захаров В.П., Хрящова Н. Ю. [42], Гільбух Ю.З., Лещинська Є. О. [71], Петровська Л.А. [113] та

ін.). Суть рольової гри полягає в наступному. Тренер підбирає проблемну ситуацію, актуальну для всіх учасників гри. Кожний учасник гри веде свою роль. Тренер намагається загострити ситуацію, спонукає групу до розв'язання додаткових моральних задач. Після кожної гри проводиться обговорення. Учасники діляться своїми враженнями про те, як вони себе почували в тій чи іншій ролі, мотивують свої вчинки. Це дає змогу розвивати психологічну спостережливість, навчитися пояснювати поведінку інших людей, дивитися на міжособистісну ситуацію очима партнера.

У нашому формуючому експерименті програма соціально-психологічного тренінгу включала 8 занять, по дві години кожне. Заняття проводилися в закритому приміщенні без глядачів. Ігри для даної програми були запозичені з тренінгу спілкування Є. О. Лещинської [120]. Ігри в заняттях підібрані і розташовані таким чином, щоб послідовно вести до мети - формуванню в майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті необхідних їм моральних якостей, комунікативних і організаторських здібностей. Зміст занять наведено в додатку 1.

У нашому експерименті до груп соціально-психологічного тренінгу ми включали не більше 15 учнів. Отже, у формуючій частині нашого експерименту працювали чотири Т-групи (скорочена назва групи соціально-психологічного тренінгу). Керівником Т-груп (тренером) виступав психолог училища. Групова форма роботи створює умови для аналізу, усвідомлення та усунення учнями причин своїх комунікативних ускладнень. На заняттях з соціально-психологічного тренінгу, побудованих певним чином, учень на власні очі бачить, що й у інших людей виникають подібні проблеми, що й інші члени групи вважають їх наявність досить природнім явищем, котре зовсім не треба приховувати від оточуючих.

Отже, запропоновані завдання соціально-психологічного тренінгу були спрямовані на моральний розвиток членів групи та на подолання в них тих чи тих комунікативних труднощів.

Сучасне спілкування у сфері обслуговування - це не просто спілкування і взаємодія двох людей. Спілкування, наприклад, для офіціанта і відвідувача - це кожного разу нове

прийняття, присвоєння, приписування соціальної ролі кожному з двох вступаючих до спілкування (вербального, невербального). Увічливість, привітність по відношенню до відвідувачів - ці важливі вимоги висуваються до всіх без винятку працівників сфери обслуговування. Навчання культури спілкування передбачає, як один з компонентів, мовний тренінг у вигляді сукупності групових методів формування вмінь і навичок використання мовних засобів для впливу на відвідувачів [1].

Мовний тренінг спрямовується на розширення словникового запасу учнів; на оволодіння ними нормами рідної мови; на формування виразності мови. За допомогою такого роду занять можна навчити учнів не тільки спілкуватися з клієнтом, але й володіти даною виробничою ситуацією. З метою розширення словникового запасу учнів експериментальної групи нами була використана вправа "Предмет по колу" [1]. У даній грі учасники сідають у коло. Ведучий пояснює правила гри: "У мене в руках предмет добре вам знайомий (наприклад, пенал для олівців, коробка сірників, еспандер, гумове кільце тощо). Завдання кожного учасника гри - придумати цьому предметові призначення. Я розпочинаю так:: цей предмет (пенал) можна використовувати для збереження олівців, ручок. Тепер я передаю цей предмет тому, хто сидить ліворуч (праворуч) від мене. Його завдання - не повторюючи того, що було вже сказано, придумати цьому предмету нове призначення, далі передати його наступному учаснику гри і т.д. Коли даний предмет пройде коло й повернеться до мене, гра буде продовжуватися по другому колу, а потім - по третьому, четвертому і т.д., доки з усієї групи не залишиться одна людина, яка виявилася "самою винахідливою".

Ряд вправ був спрямований на розвиток техніки невербального спілкування.

Спочатку ми провели з учнями експериментальної групи бесіди за темами: "Чи можна вплинути на іншу людину без слів?"; "Що розуміють під невербальним спілкуванням і взаємодією?"; "В яких ситуаціях людина повинна контролювати свою невербальну поведінку?".

Як тренувальні вправи було використано етюди: "Вікно", "Мізансцена", "Мімічні маски", "Жива скульптура" та інші, запозичені у Е. В. Кузнецової [1].

Гра "Вікно"

Учні розбиваються на пари. Пропонується наступна ситуація: партнери розмежовані "перегородкою з товстого скла", вони не можуть почути один одного, але в одного з них виникла потреба терміново щось повідомити іншому. Треба, не домовляючись з партнером про зміст розмови, спробувати "передати через скло" все, що потрібно, і отримати відповідь. Кожна пара учасників конкретизує для себе дану ситуацію і виконує вправу. Результати колективно обговорюються.

Ця вправа сприяла розвитку невербальної поведінки, її виразності в контексті міжособистісної взаємодії.

Таким чином, залучення учнів експериментальної групи до соціально-психологічного тренінгу показало їм різноманітні коди спілкування, включаючи інтонацію, якість голосу, жест, позу, експресію. Участь в іграх послужила для них методом розкриття й удосконалення їхнього вербального і невербального потенціалу, нереалізованого і невитраченого душевного багатства.

Наступним напрямком психологічної підготовки майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті було формування їхньої емоційної стійкості. За визначенням О.Я. Чебикіна [181], емоційна стійкість особистості є складною інтегративною властивістю, завдяки якій людина успішно здійснює необхідну діяльність у різних емоціогенних умовах. Аналіз психолого-педагогічної, професіографічної літератури, а також наші власні багаторічні спостереження дозволили зробити висновок, що емоційна стійкість детермінується комплексом різноманітних психологічних якостей, серед яких, стосовно до специфіки професійної діяльності суднового обслуговуючого персоналу, провідним є саморегуляція.

Відомо, що професіоналізм працівника сфери обслуговування ґрунтується на трьох властивостях особистості: урівноваженість, привітність, доброзичливість [1]. Під час

обслуговування відвідувачів різних за віком, рівнем культури і вихованості викликає необхідність пом'якшення, або маскування деяких рис власного характеру, зумовлених типом темпераменту. Така саморегуляція характеру вимагає твердої волі, зусиль над собою, "присутності духу". Тому необхідні спеціальні вправи і психотерапевтичні прийоми для майбутніх працівників цієї сфери.

Основою саморегуляції є воля, тобто здібність людини робити які-небудь дії, що вимагають подолання зовнішніх або внутрішніх труднощів. Воля виявляється в умінні стримувати себе, або навпаки активізувати, сила її в процесі внутрішньої боротьби "з самим собою", у подоланні будь-якого бажання, потреби.

Виховання волі відбувається в рамках емоційно-вольової підготовки особистості. Найбільш широко ця проблема розроблялася в психології спорту. Як засоби підвищення емоційно-вольової підготовки спортсменів пропонувалися: самонакази і рухові уявлення (А. Ц. Пуні, 1947); керування емоційними станами через зовнішні дії (Чернікова, 1965); гіпнотерапію (К. І. Платонов, 1957); гіпносуггестію (В. В. Кузьмін, І. М. Бржезінський 1968); аутотренінг, психотонічне тренування (А. М. Шогама, К. М. Миrowsький, А. В. Алексєєв, 1968; А. Т. Філатов, 1987); колективно-груповий вплив (М. С. Жеребова, 1969; Р. Л. Кричевський, 1970; В. Д. Гончаров, 1972).

Підвищити емоційну стійкість учнів експериментальної групи ми намагалися за рахунок удосконалення їхніх здібностей до саморегуляції поведінки. Для цього ми активізували у випробовуваних процес самовиховання волі, відпрацьовували навички подолання негативних емоцій та вміння досягати релаксації, тобто переключати свою увагу на свій внутрішній світ.

Виховання волі учнів ми починали з процесу самопізнання учнями своїх вольових можливостей. Ми запропонували учням експериментальної групи наступні запитання з метою виявлення, наскільки міцна в них воля (методика запозичена з методичного посібника Р. Д. Каверіної [1]).

Запитання:

Чи в змозі ви закінчити роботу, яка вам не цікава, незалежно від того, що час і обставини дозволяють залишити, а потім знову повернутися до неї?

Долаєте ви без особливих зусиль внутрішній опір, коли потрібно зробити що-небудь для вас неприємне?

Коли потрапляєте в конфліктну ситуацію (на роботі чи в побуті), чи в змозі ви взяти себе в руки настільки, щоб подивитися на ситуацію тверезо, з максимальною об'єктивністю?

Якщо вам прописали дієту, чи зможете подолати всі кулінарні спокуси?

Чи знайдете сили вранці встати раніше звичайного, як було заплановано звечора?

Чи залишитесь на місці пригоди, щоб дати показання свідка?

Чи швидко відповідаєте на листи?

Якщо у вас викликає страх майбутній політ на літаку, або відвідування зубного лікаря, чи зумієте ви без особливих зусиль подолати це відчуття і в останню мить не змінити свого рішення?

Чи будете приймати дуже неприємні ліки, які вам рекомендує лікар?

Чи стримаєте свою обіцянку, навіть якщо її виконання принесе вам немало турбот, іншими словами - чи ви є людиною слова?

Чи без вагань ви зважуєтесь на подорож до незнайомого міста?

Чи суворо дотримуєтесь розпорядку дня: часу пробудження, прийому їжі, занять, прибирання та інших справ?

Чи ставитеся несхвально до бібліотечних боржників?

Дуже цікава телепередача не примусить вас відкласти виконання термінової і важливої роботи. Так чи ні?

Чи в змозі ви припинити сварку і замовкнути, якими б образливими не здавалися вам слова "супротивної сторони"?

На ці запитання можна відповісти: "так" - 2 бали, "не знаю" - 1 бал, "ні" - 0 балів. Сума отриманих балів буде означати:

0 - 12 балів - низький рівень вольових можливостей.

13 - 21 бал - середній рівень вольових можливостей.

22 - 30 балів - високий рівень вольових можливостей.

З метою активізації самовиховання волі учнів нами проведено з ними цикл бесід, під час яких обговорювалися питання про особливості і можливості вольової регуляції діяльності людини, про вольові якості особистості, умови їх розвитку. Зокрема, підкреслювалося, що вольова дія має три етапи: 1) постановка мети; 2) планування; 3) виконання [82]. Ця мета служить ефективним мобілізуючим волю фактором, а досягнення людиною цілей супроводжується розвитком її вольових можливостей.

Для успішного здійснення життєвих планів людині потрібна внутрішня активність, що передбачає вміння керувати своїми почуттями, психічними процесами, а також вміння викликати потрібні психічні стани, які допомагають їй у праці, навчанні тощо досягати поставлених цілей [1].

Керувати своїми почуттями і психічними станами можна, використовуючи самопідбадьорювання, самопереконування, самонаказ, самонавіювання, аутогенне тренування (Л.І. Рубінський, С.І. Хохлов [150]). У нашому формуючому експерименті ми використовували деякі елементи аутогенного тренування та ігри, що дозволяли учням опановувати прийомами релаксації.

Аутогенне тренування становить систему прийомів психічного самовпливу, за допомогою яких корегується внутрішній стан організму. Цей вид тренування досить часто називають засобом психічної саморегуляції (А.Т. Філатов [9], Р.Д. Каверіна [1]).

Тренінгова група складалася з 30 випробовуваних. Тривалість кожного заняття - до 30 хвилин. Місцем проведення занять була звичайна навчальна аудиторія. Перед початком проведення аутогенного тренування експериментатором проводилась коротка бесіда про те, що кожний може покращати свій психічний стан, знайти шляхи до самовдосконалення. Після бесіди переходили до вправ. Використовувався набір з п'яти вправ, запозичених з методичного посібника Р.Д. Каверіної [1]: "Фізичний спокій", "Психічний спокій", "Важкість тіла", "Тепло тіла", "Маска релаксації".

Випробовувані повинні були прийняти позу пасажира в кріслі літака, чи кучера, як прийнято у класичному аутогенному тренуванні, закрити очі і заспокоїтися.

На перших двох - трьох сеансах відпрацьовувалися вправи "Фізичний спокій" і "Психічний спокій".

Протягом виконання вправи "Фізичний спокій" опорні формули такі: "звільняюся від скутості й напруги, "м'язи мого тіла приємно розслаблені", "кожен мій м'яз розслаблений і млявий".

Опорні формули вправи "Психічний спокій" такі: "всі думки зникають", "я заглиблююся у спокій", "лежу на березі річки", "дзюрчить вода, співають птахи, шумить листя дерев, пригадую ці відчуття", "спокій, як ковдрою окутав мене", "я неначе повис у повітрі, знаходжуся у стані невагомості", "у мене таке відчуття, неначе я розтанув"

Після того, як учні оволоділи технікою фізичного і психічного розслаблення, ми приступили до вивчення наступних вправ.

Опорні формули вправи "Важкість тіла" - "Руки важкі", "ноги важкі", "у правій руці важке відро", "руки лежать на колінах спокійно, нерухомо, важкі".

Опорні формули вправи "Тепло тіла" - "відчуваю приємне тепло у правій руці", "права рука занурена в теплий пісок", "пісок нагріває праву руку", кровоносні судини в руці розширилися", "тепло доходить до пальців", "права рука тепла"

Опорні формули вправи "Маска релаксації" - "розслабилися м'язи чола", "зморшки лобу розгладилися", "верхні повіки м'яко опущені", "розслабилися м'язи шиї", "окинули внутрішнім поглядом обличчя - всі м'язи обличчя розслаблені", "нижня щелепа трохи відвисла".

Завершувався кожний сеанс тренінгу виходом зі стану релаксації. З невеликими паузами мають звучати такі слова: "я добре відпочив", "відчуваю легкість у всьому тілі", "відчуваю бадьорість і свіжість", "повен сил і бадьорості", "буду рахувати до десяти, коли скажу десять - відкрию очі", "раз-два, - тепло пройшло; три-чотири, - важкість пройшла; п'ять-шість, - з кожним подихом щезають тепло і важкість, настрої бадьорий; сім-вісім, - усі установки хочу, можу й виконую; настрої

добрий, хочеться діяти; дев'ять - десять, - глибокий подих; відкрити очі і посміхнутися”.

Учнем було рекомендовано займатися аутогенним тренуванням і самотійно, удома. Для цього треба створити собі попередню модель настрою чи установку на діяльність, потім, знаходячись у стані релаксації, увести цю модель до своєї підсвідомості через словесні формули. Навізовані установки самотійно впливають на самопочуття і поведінку людини.

Ефективність самовиховання, певним чином залежить від вміння особистості досягати стану релаксації, переключати свою увагу на свій внутрішній світ, досвіду самопізнання. З метою розвитку цих можливостей учням експериментальної групи були запропоновані такі вправи [1].

Вправа "Зосередитися на диханні"

У тихому місці, де ніхто не потурбує, треба сісти на стілець і притулитися до його спинки. Ноги поставити на ширину плечей, руки - на стегна, долоні напіввідкриті. Зосередитися на своєму диханні. Вдихаючи через ніс, сказати про себе: "вдох", видихаючи ротом, сказати: "Видих". При цьому треба уявити собі, що з кожним вдихом організм наповнюється приємною легкістю, все далі полишають тебе тривоги і неприємності.

Вправа "Внутрішній співрозмовник"

Для полегшення діалогу з самим собою можна придумати внутрішнього співрозмовника. Ним може бути близька людина (батько, мати, педагог) чи історична особистість (Петро І), літературний герой (Гамлет) чи улюблений письменник (О. С. Пушкін, В. Шекспір), одноліток чи сучасник (кіноактор, актриса, популярний співак тощо). При цьому слід уявити, що саме ВІН і є той таємний співрозмовник, якого треба запитати, як вчинити в тій чи тій ситуації. "Отриману відповідь" необхідно співвіднести з власними думками щодо даного випадку.

Таким чином, система психолого-педагогічних заходів, яка включала в себе психодіагностику, колективні й індивідуальні бесіди, аутогенне тренування, психологічний

тренінг, були спрямовані на формування в учнів експериментальної групи потреби у самовихованні, розвиток їхньої вольової сфери, можливостей до саморегуляції. Загалом, це сприяло розвитку такої професійно важливої якості майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті, як емоційна стійкість.

3.3. Вплив психологічної підготовки на розвиток професійно важливих якостей майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті

Одне із завдань нашого дослідження полягало в аналізі змін рівня розвитку професійно важливих якостей учнів експериментальної і контрольної груп. Рівень сформованості цих професійно важливих якостей був головним критерієм ефективності застосованих нами психолого-педагогічних впливів.

Для оцінки змін рівня розвитку професійно важливих якостей, ефективності запропонованих нами психолого-педагогічних засобів було проведене повторне обстеження учнів. Випробовуваним було запропоновано відповісти на анкету, що виявляла їхні професійні інтереси, мотиви вибору професії. Потім вони повторно пройшли тестування за комплексним тестом профорієнтації.

Розвиваючий ефект правильно поставленої виховної роботи прослідковувався за показниками їхньої психологічної підготовленості до своєї майбутньої професійної діяльності.

Відтак, професійні інтереси учнів поглибилися. Дані, наведені в таблиці 3.7, свідчать про позитивні зміни, що відбулися під впливом навчально-виховної роботи з учнями експериментальної групи. Збільшилася кількість учнів, які виявляють "суто професійний" інтерес до своєї майбутньої професії. Якщо на початку експерименту таких учнів в експериментальній групі було 10, то після закінчення формування їх стало 22. У контрольній групі відбулися незначні зміни, в них кількість учнів, віднесених до "суто професійного" рівня інтересу, збільшилася з 9 до 11.

Прогресивні зміни відбулися й у кількісному складі учнів, віднесених до підгрупи з "інтересом діяча", яке виявилось в

тому, що на місце учнів, які перейшли до підгрупи з "суто професійним" інтересом, визначилися такі, які раніше знаходилися в підгрупі зі "споглядальним інтересом". Так, у підгрупі зі "споглядальним інтересом" було 16, а стало 10 чоловік. У контрольній групі зміни незначні: 1 учень з підгрупи "споглядальний інтерес" перейшов до підгрупи "інтерес діяча", а з підгрупи "інтерес діяча" двоє учнів перейшли до підгрупи із "суто професійним інтересом".

Різниця між кількісними складами підгруп експериментальної групи до проведення дослідження і після нього є статистично значущою ($\chi^2=6.28$ при $\chi^2_{кр.}=5.99$; $p<0,05$).

Таблиця 3.7

Зміни кількісного складу підгруп учнів експериментальної і контрольної груп з різним рівнем розвитку професійних інтересів

Рівень	Експериментальна група		Контрольна група	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Суто професійний інтерес	10	22	9	11
Інтерес діяча	6	20	25	24
Споглядальний інтерес	16	10	20	19
Усього	52	52	54	54

Таким чином, психологічна підготовка учнів, направлена на розвиток професійної спрямованості, сприяла поглибленню інтересів до обраної професії.

Відбулися зміни в розвитку комунікативних здібностей учнів. Якщо до експерименту до першої підгрупи з високим рівнем розвитку даних здібностей було віднесено 6 учнів експериментальної групи, то після закінчення - 13. При цьому збільшилася кількість учасників, віднесених до другої підгрупи

(середній рівень розвитку комунікативних здібностей) і зменшилася кількість учнів, віднесених до третьої (низький рівень), відповідно з 21 до 24 і з 25 до 15. У контрольній групі зміни кількісного складу підгруп несуттєві - з другої підгрупи лише 1 учень перейшов до першої (таблиця 3.8).

Таблиця 3.8

Зміни кількісного складу підгруп учнів експериментальної і контрольної груп з різним рівнем розвитку комунікативних здібностей

Рівні	Експериментальна група		Контрольна група	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Високий	6	13	6	7
Середній	21	24	20	19
Низький	25	15	28	28
Усього	52	52	54	54

Різниця між кількісними складами підгруп експериментальної групи до проведення дослідження і після нього є статистично значущою ($\chi_2=6$ при $\chi_{2кр.}=5.99$; $p<0,05$).

Позитивні результати формуючого експерименту підтверджує й кількісна різниця середніх значень показників комунікативних здібностей між учнями експериментальної та контрольної груп по закінченню експериментальної навчально-виховної роботи (таблиця 3.9). Ця різниця на користь експериментальної групи, і вона статистично значуща ($t=11.7$; $p<0,01$).

Таблиця 3.9

Середні показники професійно важливих якостей учнів експериментальної та контрольної груп до (А) і після (Б) формуючого експерименту (у балах)

Професійно важливі якості	Експериментальна група		Контрольна група	
	А	Б	А	Б
Комунікативні здібності	3.06	3.45	3.1	3.15
Моральні якості	3.34	3.7	3.3	3.3
Емоційна стійкість	2.98	3.5	2.95	3
Х	3.13	3.55	3.12	3.15

У результаті формування комунікативних здібностей в учнів експериментальної групи підвищилися можливості до спілкування за рахунок опрацювання комунікативних умінь та навичок, зміни деяких особистісних установок, що ускладнювали їм процес спілкування. Треба зауважити, що в основі комунікативних здібностей знаходяться стійкі індивідуальні особливості, тому позитивні зміни відбулися головним чином в учнів із середнім і високим рівнями розвитку комунікативних здібностей. Учні з низьким рівнем дуже важко просувалися вперед. У цьому випадку потрібні додаткові зусилля з боку педагогів і психолога, потрібна індивідуальна психокорекційна робота з ними.

Рівень розвитку моральності також зріс. Особливо великі зміни відбулися за рахунок кількісного складу третьої підгрупи, її склад зменшився з 21 до 11 учнів. Кількість учнів у другій і першій підгрупах збільшилася, відповідно на 1 і 9 учнів. Такого не можна сказати про зміни в контрольній групі, де тільки 1 учень перейшов з другої підгрупи до першої і ще один з третьої до другої. Дані, що наведені в таблиці 3.10, підтверджують це.

Різниця між кількісними складами підгруп експериментальної групи до і після проведення експерименту є статистично значущою ($\chi_2^2 = 7$ при $\chi_{2кр}^2 = 5.99$; $p < 0.05$).

Таблиця 3.10

Зміни кількісного складу підгруп учнів експериментальної і контрольної груп з різним рівнем розвитку моральності

Рівні	Експериментальна група		Контрольна група	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Високий	6	15	6	7
Середній	25	26	20	20
Низький	21	11	28	27
Усього	52	52	54	54

Позитивні результати формуючого експерименту підтверджує і кількісна різниця середніх значень рівня розвитку моральності між учнями експериментальної та контрольної груп по закінченню експериментальної навчально-виховної роботи (таблиця 3.9). Ця різниця на користь експериментальної групи, і вона статистично значуща: $t = 10$; $p < 0,01$.

Найбільшу зацікавленість у нас викликала динаміка розвитку емоційної стійкості учнів. Дані, наведені в таблиці 3.11, свідчать про те, що експериментальна виховна робота сприяла вдосконаленню цієї властивості. Якщо на початку експерименту до першої підгрупи з високим рівнем розвитку даної властивості було віднесено 7 учнів експериментальної групи, то після закінчення експерименту їх було вже 12; у другій було 16, а стало 27. Кількість учнів, віднесених до третьої підгрупи (низький рівень розвитку даної властивості), зменшилася на 18 чоловік. У контрольній групі також кількість учнів у другій підгрупі зменшилася на 6 чоловік за рахунок їх переходу до першої підгрупи. Інших змін не спостерігалось.

Таблиця 3.11

Зміни кількісного складу підгруп учнів експериментальної і контрольної груп з різним рівнем розвитку емоційної стійкості

Рівень	Експериментальна група		Контрольна група	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Високий	7	12	15	21
Середній	16	27	26	20
Низький	29	13	13	13
Усього	52	52	54	54

Різниця між кількісними складами підгруп експериментальної групи до і після проведення експерименту є статистично значущою ($\chi_2=12.2$ при $\chi_{2кр.}=9.21$; $p<0.01$).

Позитивні результати формуючого експерименту підтверджує й кількісна різниця середніх значень показників розвитку емоційної стійкості між учнями експериментальної та контрольної груп на завершення експериментальної навчально-виховної роботи (таблиця 3.9). Ця різниця на користь експериментальної групи, і вона статистично значуща ($t=18$; $p<0,01$).

Таким чином, підтверджується ефективність обраного напрямку розвитку емоційної стійкості майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті. Разом з тим, при відсутності відповідного педагогічного керівництва у формуванні цієї властивості особистості відбуваються незначні зміни в її розвитку.

Розглянемо динаміку розвитку психологічної підготовленості учнів до обраної професії. Дані, наведені в таблиці 3.12, свідчать про те, що експериментальна робота сприяла підвищенню рівня психологічної підготовленості майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті. Так, збільшилася кількість учнів у першій підгрупі (високий рівень). Якщо на початку дослідження таких учнів в

експериментальній групі було 7, то в результаті проведення експериментальної роботи їх стало 15. Щодо контрольної групи, то в них кількість учнів у першій підгрупі збільшилася всього з 7 до 8 чоловік. Відбулися зміни й у формуванні психологічної підготовленості учнів, віднесених до другої підгрупи (середній рівень), їх було 16, а стало 23. В той же час, у контрольній групі зміни не суттєві: 20 учнів до початку проведення експерименту, та 21 після його завершення. Збільшення кількості учнів, віднесених до середнього рівня відбувалося за рахунок випробовуваних третьої підгрупи (низький рівень). Так, у третій підгрупі було 29, а стало 14 чоловік. У контрольній групі зміни не суттєві: 2 учні з третьої підгрупи перейшли до другої, і 1 учень з другої перейшов до першої.

Таблиця 3.12

Зміни кількісного складу підгруп учнів експериментальної і контрольної груп з різним рівнем психологічної підготовленості до обраної професії

Рівень	Експериментальна група		Контрольна група	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Безумовно придатні	7	15	7	8
Придатні	16	23	20	21
Умовно придатні	29	14	27	25
Усього	52	52	54	54

Різниця між кількісними складами підгруп експериментальної групи до і після проведення експерименту є статистично значущою: $\chi_2=9.22$ при $\chi_{2кр.}=9.21$; $p<0.01$.

Прогресивні зміни рівнів розвитку професійно важливих якостей майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті відбулися й у їхніх навчально-професійній діяльності. Так, за оцінками педагогів училища, в учнів,

загалом, покращалися показники навчальної діяльності й праці в навчально-виробничих майстернях; підвищився інтерес до професійної підготовки; склався оптимальний соціально-психологічний клімат у групах, який сприяє вирішенню навчальних та виховних завдань в училищі.

Наведені кількісні дані свідчать про те, що експериментальна навчально-виховна робота, побудована з урахуванням закономірностей психологічної підготовки особистості до професійної діяльності, сприяла значному підвищенню рівня розвитку цієї підготовленості.

Загалом, проведене дослідження підтвердило припущення про те, що психологічна підготовленість майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті опосередкована розвитком їхніх професійно важливих якостей.

Результати дослідження, поданого в третьому параграфі, дають підставу до таких висновків.

1. Показано, що система психологічної підготовки може проходити в три етапи. Перший етап, попередній, - це психологічний відбір бажаючих опанувати дану професію. На другому етапі (після зарахування вступників до училища) проводиться поглиблене психологічне обстеження на предмет визначення рівня розвитку їхніх професійно важливих та особистісних якостей. Третій етап - спрямований на вдосконалення професійно важливих якостей учнів.

2. Для проведення професійного відбору на етапі зарахування абітурієнтів до училища визначено систему діагностики таких професійно важливих якостей, як то: комунікативні здібності, моральність, привітність, емоційна стійкість та енергійність. Це проводиться за допомогою комп'ютерного варіанту комплексного тесту профорієнтації, побудованого на базі ММРІ. Використання даного тесту дає можливість отримати відносно чітке уявлення не тільки про розвиток зазначених вище професійно важливих якостей, але й про ступінь профпридатності випробовуваного, стосовно інших сфер професійної діяльності, у тому числі й стосовно сфери обслуговування як найбільш близької за своїми характеристиками до праці суднового обслуговуючого персоналу.

3. Встановлено, що для поглибленого вивчення особистісних і професійно важливих якостей учнів може бути використана розроблена система комплексної діагностики, яка

проводиться за схемою, викладеною нами у другому підрозділі даної публікації. Вона може бути реалізована практичними психологами як у повному обсязі, так і за скороченим варіантом, залежно від конкретних обставин.

4. Основними науково-методичними заходами при побудові системи цілеспрямованої психологічної підготовки, спрямованої на розвиток в учнів професійних інтересів, комунікативних здібностей, формування моральних якостей та емоційної стійкості виступають такі чинники: урахування на лекційних та практичних заняттях порад стосовно формування в учнів установки на розвиток своїх професійно важливих якостей та підвищення рівня психологічної підготовки до обраної професійної діяльності; розвиток професійних інтересів учнів, де акцентується увага на їх поглибленні в напрямку від "споглядального" до "суто професійного інтересу" та формуванні інтересів безпосередньо до навчально-професійної діяльності; розвиток комунікативних здібностей і моральних якостей за допомогою адаптованого соціально-психологічного тренінгу, в умовах якого відпрацьовуються комунікативні вміння, що також впливають на позитивні перетворення у моральній сфері учнів. Використання розробленого мовного тренінгу сприяло розширенню словникового запасу, оволодінню нормами рідної мови та формуванню виразності мови учнів. Розвиток емоційної стійкості за допомогою системи тренінгів та вправ, що передбачають удосконалення здібностей індивіда до саморегуляції своєї поведінки, дозволив активізувати в них процес самовиховання волі, відпрацьовувати навички подолання негативних емоцій та вміння досягати релаксації, тобто переключати свою увагу на свій внутрішній світ.

Таким чином, можна констатувати, що розроблена система на основі попередніх теоретичних та експериментальних досліджень у формуючому психолого-педагогічному експерименті, дозволила суттєво підвищити психологічну підготовленість учнів професійно-технічного училища як до опанування обраної професії, так і до діяльності в реальних умовах плавання.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Розкрито, що психологічна підготовка в системі навчально-професійної діяльності майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті може бути забезпечена на рівні психологічного відбору абітурієнтів, психологічної освіти та спеціальної підготовки, спрямованої на корегування і розвиток професійно важливих якостей.

2. Визначено, що до найбільш суттєвих професійно важливих якостей суднового обслуговуючого персоналу відносяться: інтерес до професії, комунікативні здібності, моральність, емоційна стійкість, енергійність, оперативна пам'ять, кмітливість, естетичний смак, точність та координація рухів, фізична витривалість та естетичний зовнішній вигляд.

3. Розроблено комплекс методів, який дозволяє діагностувати й кількісно оцінювати розвиток професійно важливих якостей майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті. Він налічує 9 тестів, 3 особистісних опитувальники, 2 анкети, 8 варіантів методу експертних оцінок та метод письмових творів.

4. Встановлено, що всіх учнів за рівнем розвитку професійно важливих якостей, тобто тих, у яких рівень розвитку високий, середній і низький, можна умовно поділити на три групи. Показано, що інтерес до професії на високому рівні виявили 21 % учнів, на середньому - 28%, низькому - 51%; комунікативні здібності на високому рівні виявили 32% учнів, на середньому - 43%, низькому - 25%; моральність на високому рівні виявили 38% учнів, на середньому - 56%, низькому - 6%; привітність на високому рівні виявили 38% учнів, на середньому - 37%, низькому - 25%; емоційну стійкість на високому рівні виявили 39% учнів, на середньому - 34%, низькому - 27%; енергійність на високому рівні виявили 70% учнів, на середньому - 18%, низькому - 12%; оперативну пам'ять на високому рівні виявили 53% учнів, на середньому - 29%, низькому - 18%; кмітливість на високому рівні виявили 39% учнів, на середньому - 37%, низькому - 24%; нюхову та смакову чутливість на високому рівні виявили 72% учнів, на середньому - 20%, низькому - 8%; естетичний смак на високому рівні виявили 74% учнів, на середньому - 18%, низькому - 8%; точність та координацію рухів на високому рівні виявили 66%

учнів, на середньому - 21%, низькому - 13%; фізичну витривалість на високому рівні виявили 56% учнів, на середньому - 21%, низькому - 23%; естетичний зовнішній вигляд на високому рівні виявили 74% учнів, на середньому - 16%, низькому - 9%;

5. Розкрито, що в структурі професійно важливих якостей провідним, поряд з інтересом до професії, виступає моральність особистості учнів. Це засвідчує наявність кореляційних зв'язків її показника з іншими професійно важливими якостями.

6. Встановлено, що незадовільний розвиток професійних інтересів, комунікативних здібностей, моральності та емоційної стійкості фіксується за окремими з них у 10-30 % учнів.

7. Розроблена система психологічної підготовки учнів, яка передбачає психологічний професійний відбір, поглиблене психологічне обстеження професійно важливих якостей та соціально психологічну підготовку цих якостей, суттєво підвищує їхню психологічну підготовленість.

8. Встановлено, що завдяки запропонованій системі психологічної підготовки суттєво підвищується рівень розвитку таких професійно важливих якостей, як інтерес до професії, комунікативні здібності, моральність, емоційна стійкість, про що свідчить встановлена статистично достовірна різниця між кількісними даними випробовуваних до і після формуючого експерименту (на рівнях $p < 0.05$ та $p < 0.01$).

9. Встановлено, що найбільший вплив на розвиток професійно важливих якостей у системі психологічної підготовки завдали такі заходи, як професійний відбір та реалізація тренінгів (спілкування, мовного, невербального спілкування та психічної саморегуляції).

Водночас роботи висвітлили ряд актуальних проблем для подальших досліджень в аспекті теоретико-методологічного і експериментального обґрунтування стато-кінетичної стійкості як професійно важливої якості для суднового обслуговуючого персоналу; розробки комп'ютерного варіанту оперативної діагностики професійно важливих якостей абітурієнтів; побудови науково-методичних заходів, спрямованих на підвищення психологічної освіти учнів за рахунок оптимізації міжпредметних зв'язків та впровадження спеціальних психологічних курсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Активные методы психологической подготовки торговых работников в профтехучилищах. Метод. пособие. /Сост. Каверина Р.Д. – Л.: ВНИИ профтехобразования, 1990. – 44 с.
2. Актуальные проблемы развития профессионально-технического образования. Тез. докладов. Научно-практическая конференция. / (ред. В.И.Колчанова, А.О.Брезман) .Л.: Всесоюзн. ин-т. повыш. квалиф. руковод. работн. и специал. Профтеобразования, 1990г. – 88 с.
3. *Алексеев А.В.* Себя преодолеть. 2-е изд.- М.: Физкультура и спорт, 1982. – 192 с.
4. *Алексеева М.И.* Мотиви навчання учнів. – К.: Рад.школа, 1974. – 120 с.
5. *Ананьев Б.Г.* “Человек как предмет познания.- Л.: изд-во ЛГУ, 1969. – 339 с.
6. *Андреева Г.М.* Социальная психология.- М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980.- 416 с.
7. *Андреанова В.Е.* Деятельность человека в системах управления: Очерк работы авиадиспетчера. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – 135 с.
8. *Атутов П.Р.* Политехническое образование школьников. – М.: Педагогика, 1986. – 175 с.
9. Аутогенная тренировка. – 2-е изд., перераб. и доп. / Филатов А.Т. – К.: Здоров'я, 1987. – 128 с.
10. *Батышев С.Я.* Актуальные проблемы подготовки рабочих высокой квалификации. – М.: Педагогика, 1979. – 223 с.
11. *Белинский В.Г.* Полное собрание сочинений в 13-ти т. – Т. 5. – М.: Изд-во Акад.наук СССР, 1954 – 863 с.
12. *Беляев М.Ф.* Основные положения психологии интереса. – В кн.: Ученые записки Иркутского пед.института, вып.5. – Иркутск, 1940. – с.212-257.
13. *Бобнева М.И.* Техническая психология. – М.: Наука, 1966. – 127 с.
14. *Бодалев А.А.* Ковалев Г.А. За системную организацию школьной психологической службы // Вопросы психологии. 1985. №2. - С.84-90

15. *Бодалев А.А.* Восприятие человека человеком. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1965. - 123 с.
16. *Бодалев А.А.* Личность в общении.- М.: Педагогика, 1983. - 272 с.
17. *Бодалев А.А.* Попытка изучения "учебных способностей" подростка в связи с его интересами. - В кн.: Ученые записки ЛГУ, вып. 19 № 287, 1960. - С.64-73.
18. *Большаков В.Ю.* Психотренинг. Социодинамика. Упражнения. Игры.- С.-Петербург: Изд-во социально-психологический центр. 1996г. - 379 с.
19. *Боришевский М.И.* Взаимосвязь оценки другого человека и самооценки личности//Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга : Тез. докл. - Краснодар, 1975, - С.171-172.
20. *Боришевский М.И.* Теоретические вопросы самосознания личности//Психологические особенности самосознания подростка. - К.: Вища школа, 1980. - С.5-34.
21. *Булгаков В.М., Трубников Г.В., Шампанов О.Г.* Совершенствуем профессиональную подготовку // Среднее и специальное образование. 1991. № 4.- С.6-7.
22. *Вайсбург А.А.* Организация профориентационной работы школы, ПТУ, предприятия. - М.: Просвещение, 1986. - 127с.
23. *Вересоцкий Э.С., Парохин В.Н.* Труд и отдых плавсостава: Человеч.фактор в экипаже. - М.: Транспорт, 1986. - 124с.
24. *Витиньш В.Ф.* Реформа школы и профессиональная ориентация школьников: Педагогическая наука - реформа школы - М.: Педагогика, 1988. - 120с.
25. *Власов Ю.П.* Формула мужества. - М.: Знание, 1987. - 96с.
26. Возрастная и педагогическая психология./ Под ред. А.В.Петровского. - М.:Просвещение, 1973. - 288с.
27. Вопросы профессиоведения.научн.тр.-Л.: ВНИИ Профтех.образ., 1979. - 74с.
28. *Гильбух Ю.З.* Первое знакомство с инженерной психологией. - К.: Рад.шк., 1982. - 159с.

29. Голомишток А.Е. Выбор профессии и воспитание личности школьника: Воспитательная концепция профессиональной ориентации. – М.: Педагогика, 1979. – 153с.

30. Гуманізація і гуманітаризація – пріоритетний напрямок державної політики України в галузі вищої освіти: Тез. доп. міжвуз. наук.-практ. конф.: В 3 ч.-Дніпронетровськ.: Вид-во ДДУ, 1992. – Ч.1. – 115с.

31. Гуревич К.М. Профессиональная пригодность и основные свойства нервной системы. – М.: Наука, 1970. – 271с.

32. Гуревич К.М. Психология труда в десятой пятилетке//Вопросы психологии, 1976. № 6.- С.20-33.

33. Деева Н.К. Профтехучилище в современных условиях: Метод.пособие. – М. : Высш.шк., 1991. – 175с.

34. Донская Л.В., Линчевская Э.Э. Психофизиологические аспекты труда работников сферы обслуживания.- Л.: Медицина, 1979. – 168с.

35. Дьяченко М.И., Кондыбович Л.А. Психологические проблемы готовности к деятельности.- Минск.: изд-во Белорус. ун-та, 1976. – 175с.

36. Дьяченко Н.Н. Профессиональное воспитание учащейся молодежи: Профпедагогика. – 2 – изд., перераб. и доп. – М. : Высш.шк., 1988. – 144 с.

37. Егоров А.С. К понятию “профессиональные способности в советской психологии”// Психологические проблемы развития профессиональных способностей у учащихся профтехучилищ//Науч. труды. Вып.44.- Л.: ВНИИ профтехобразования, 1977 г.- с. 7-13.

38. Емельянов Ю.Н., Кузьмин Е.С. и др. Руководитель и коллектив. Социально-психол.очерк. - Л., 1974.- 167с.

39. Ермолаев И.П., Пейсахов Н.М. Психологическая служба университета//Вестник высшей школы, 1979. № 10. - С. 49-51.

40. Забродин Ю.М. Развитие советской психологии и задачи психологической службы//Психолог. журн. 1984., Т.5. № 6.- С.3-20.

41. Зараковский Г.М. Психофизиологический анализ трудовой деятельности. М.: Наука, 1976. – 113с.

42. Захаров В.П., Хрящева Н.Ю. Социально-психологический тренинг. Учебное пособие.- Л.: изд-во ЛГУ, 1989.- 55с.

43. Захаров Н.Н. Профессиональная ориентация школьников: Учеб.пособие для студентов – слушателей обществ. профессий. –М.: Просвещение, 1988. – 272с.

44. Збірник законодавчих та нормативних актів про освіту. Вип.2. – К., 1994 р.- 285с.

45. Зильберман П.Б. Эмоциональная устойчивость оператора//Очерки психологии труда. – М.: Наука, 1974. – С. 138-173.

46. Зинченко В.П., Гордон В.М. Методологические проблемы психологического анализа деятельности//Ежегодник “Системные исследования“ за 1975 г. – М.: Изд-во “Наука” 1976. – с.82-127.

47. Иванов А.Ф., Жуков А.Ф. Профессиональная этика обслуживающего персонала морских пассажирских судов: Методическое пособие. - Одесса, 1991. – 75с.

48. Иванова Е.М., Носкова О.Г., Чернышева О.Н. Спецпрактикум по психологическому изучению профессиональной деятельности. Учеб.пособие./Под ред. Котеловой Ю.В.- М.: изд-во Моск.ун-та, 1980.- 83с.

49. Иванова О.Ф. Порівняльний аналіз концепції підготовки фахівців психологів та не фахової психологічної підготовки в системі університетів//Психологічна освіта в системі вищої школи. 36 статей за матер. Всеукр. науково-методичної конференції/заг. ред. О.Я.Чебикін – К.: Вид-во “Клас“, 1997.- С.48-49.

50. Иванюк М.И., Левиева С.Н. Значение познавательных и эмоционально-волевых признаков в структуре профессиональной деятельности // Вопросы профессионального образования. Науч.тр. ВНИИ Профтехобразования. – Л., 1979. - С. 6-21.

51. Йовайша Л.А. Проблемы профессиональной ориентации школьников. – М. : Педагогика, 1983. – 128 с.

52. Казаков Л., Казакова Д. Эти трудные дети: Психолого-педагогическая помощь учащимся в первые месяцы учебы в ПТУ // Профессионально-техническое образование, 1991. № 7. - С. 54-56.

53. *Касаткина Н.Э.* О подготовке старшеклассников к устойчивому выбору профессии на производстве // Учен.зап. Кемер.пед.ин-та, 1972.Вып.28. - С.103-115.

54. *Кекчеев К.Х.* Психотехника и выбор профессии. - М., 1922.- 46 с.

55. *Кекчеев К.Х.* Гигиена умственного труда. Научно-популярный очерк. М.:Медгиз, 1948. - 104 с.

56. *Кекчеев К.Х.* Как повысить производительность труда. (Психофизиологический очерк) М.: Кр.Новь. 1923. - 60 с.

57. *Климов Е.А.* Как выбирать профессию : Кн.для учащихся ст.классов сред.шк. - 2 -е изд.,доп. и дораб. - М.: Просвещение, 1990. - 159 с.

58. *Климов Е.А.* Психолого-педагогические проблемы профессиональной консультации. - М.: Знание, 1983.- 95 с.

59. *Клочков И.Д.* Подготовка рабочих широкого профиля в средних профтехучилищах.- М., 1979.- 192 с.

60. *Кокушкин А.А., Августевич С.И.* Психологическая служба в автомобильном транспорте // Психолог.журн., 1984.Т.5. № 1.- с. 83-93.

61. *Коменский Я.А.* Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. - Т.1. - М.: Педагогика, 1982. - 656с.

62. *Кон И.С.* Психология ранней юности. - М.: Просвещение,1986. -256 с.

63. *Коробейников М.П.* Современный бой и проблемы психологии. - М.: Воениздат, 1972. - 235 с.

64. *Костюк Г.С.* Вопросы психологии мышления. - В кн.: Психологическая наука в СССР. - т.1,- М., Изд-во АПН РСФСР, 1959, с. 357-440.

65. *Костюк Г.С.* Роль профессионального самоопределения в формировании личности//Профессиональная ориентация учащихся. - К., 1971. - С.17-26.

66. *Котелова Ю.В.* Очерки по психологии труда. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. - 120с.

67. *Котирло В.К.* Виховання доброзичливості у дітей. - К., Рад.школа, 1964. - 48с.

68. *Крутецкий В.А.* Психология. - 2-е изд. - М.: Просвещение, 1986. - 336с.

69. *Крягжде С.П.* Психология формирования профессиональных интересов. – Вильнюс: Мокелас, 1981. – 195с.

70. *Леонтьев А.Н.* Психология человека и технический прогресс. – М., 1963. – 172с.

71. *Лецинская Е.А.* Тренинг общения для учащихся 4 - 6-х классов. Изд. 3-е / Под ред. Гильбуха Ю.З. – К : Науч.-практ. центр “Психодиагностика и дифференцированное обучение”, 1994. – 32 с.

72. *Липман О.* Выбор профессии. Пер. с нем. – М.: Мысль, 1925. – 35с.

73. *Локк Дж.* Избранные философские произведения. В 2-х т. – Т.2. – М.: Соцэкгиз, 1966. – 532с.

74. *Ломов Б.В.* Решения XXV съезда КПСС и задачи советской психологии//Вопросы психологии, 1976, № 6. С. 9-19.

75. *Лурье Л.И.* Гигиеническая и психофизиологическая оценка трудовой деятельности судоводителей на морском флоте//Автореф.канд.дис. – М.: Первый Московский мединститут им.И.М.Сеченова, 1973. – 21с.

76. *Макаров И.В., Корж С.М.* Морские профессии. – М.: Транспорт, 1974. – 128с.

77. *Максименко С.Д., Бех І.Д.* Трудове виховання в сім'ї. – К: Політвидав України, 1983. – 77с.

78. *Максименко С.Д., Руденко Ю.Д.* Психологія проблемного навчання – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1978. – 47с.

79. *Максимова В.Н.* Межпредметные связи как дидактическая проблема//Сов.педагогика, 1981. № 8. - С. 78-82.

80. *Марищук В.Л., Афанасьева Ю.В., Кукса И.И., Михайлов Г.П.* Вопросы организации и методики профессионального отбора в вузы. – Л., 1972. – С. 21-29.

81. *Массанов А.В.* Формирование психической готовности старших подростков к профессиональному самоопределению //Автореф.дис.канд.психол.наук: 19.00.07./НИИ психологии УССР.-К, 1988. – 17с.

82. *Матюхина М.В.* Мотивы учения учащихся с разным уровнем успеваемости//Мотивация учения. – Волгоград. 1976. – 149 с.

83. *Махмутов М.И., Власенко А.И.* Принципы профессиональной направленности преподавания в среднем

ПТУ // Принципы обучения в среднем профессионально-техническом училище. Сб. научн. тр. АПН СССР НИИ профес.-техн.педагогика, Редкол.: А.А.Кирсанов и др. – М., 1986.- 89 с.

84. *Мацевич Л.М.* Охрана здоровья моряков. – М.: Транспорт, 1986.- 200с.

85. *Медведев В.И.* Исходные предпосылки профессионального психофизиологического отбора//Сб. научных трудов.- М., 1974. – С.40-44.

86. *Мерлин В.С.* Методика испытаний общего типа высшей нервной деятельности у человека по кожно-гальваническому показателю. //Вопросы психологии, 1958, № 5, - С.159-162.

87. *Мерлин В.С.* Очерк теории темперамента. М.: Просвещение, 1964. - 304 с.

88. *Мерлин В.С.* Типологически обусловленные особенности в трудовой деятельности и в производственном обучении ткачих-многостаночниц // Проблемы психологии личности и психологии труда. – Пермь, 1960. - С. 5-58.

89. Методика изучения коллектива, общения, личности. Часть 1. Сост.Кучменко А.В., Чупров Л.Ф. - Абакан.: Изд-во: Хакасия, 1988.- 75 с.

90. Методика профессионального отбора станочников и рабочих ведущих профессий. – К.: “Вища школа”, 1979. – 66 с. (М.И.Долишний, И.О.Нагорная, Л.Я.Наконечный, Н.Н.Покровский, Н.А.Титова).

91. Методики психодиагностики в спорте: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов /В.Л.Марищук, Ю.М.Блудов, В.А.Плахиенко, Л.К.Серова, - 2-е изд. доп. и исп. – М.: Просвещение, 1990. – 256 с.

92. Методика систематизации знаний, умений и навыков в содержании профессионально-технического образования / Под. ред. А.П.Беляевой.- М.,1979.- 224с.

93. Мир профессий: Человек – техника / Сост. Гаврилов В.Е. – М. : Мол.гвардия, 1987. – 350 с.

94. Мир профессий: Человек-человек / Сост. Каверина Р. ; предисл. Зюбина Л.,Кавериной Р. – М.: Мол. гвардия, 1986. – 300 с.

95. *Миттельман Р.И.* Некоторые вопросы психологической готовности старшеклассников к выбору профессии учителя //Тез. науч. сообщ. к 3 Всес. съезду об-ва психологов СССР Т.2. – М.,1968. — С. 300-302.

96. *Михайлов М.А.* Формирование психологической готовности к выбору и овладению рабочей профессией: Автореф. дисс. канд. психол. наук. – София,1979. – 34 с./на болг.яз./.

97. *Моляко В.А.* Психология творческой деятельности. – К.: О-во “Знание” УССР, 1978. – 47 с.

98. *Мороз О.И.* Формирование психологической готовности старшеклассников сельских общеобразовательных школ к сельскохозяйственному труду //Автореф. дисс. к.п.н. - К. 1982. – 25 с.

99. *Мюнстерберг Г.* Психология и экономическая жизнь. – М.,1914. – 189с.

100. *Небылицин В.Д.* Основные свойства нервной системы человека. – М.: Просвещение,1966. – 383 с.

101. *Общая психология: Учеб.для студентов пединститутов /А. В. Петровский, А. В. Брушлинский, В. П. Зинченко и др. ; Под.ред. Петровского А.В, 3-е изд. – М.: Просвещение, 1989. – 464 с.*

102. *Омельяненко Б.Л.* Профессионально-техническое образование в зарубежных странах. – М.: Высш.шк., 1989. – 224 с.

103. *Организация и техника работы бортпроводников пассажирских судов морского флота: Учебник / А.Ф.Жуков, А.Ф.Иванов, Л.А.Сенчикевич и др.- М.: Высш. шк., 1989. – 136 с.*

104. *Орлов А.Б.* Склонность и профессия. – М.: Знание, 1981. – 96 с.

105. *Осипов В.Б., Вернидубов М.П.* Управление адаптацией молодежи и военнослужащих к службе в армии: Метод.пособие. – Одесса: Одесский военный округ, 1995. – 206 с.

106. *Основы методики комплексного подхода к содержанию образования в средних ПТУ / Под. ред. А.П.Беляевой. –М. 1979. – 344 с.*

107. Основы профессионального психофизиологического отбора Н.В.Макаренко, Б.А.Пухов, Н.В.Кольченко и др. – К. : Наук. думка, 1987. – 244 с.
108. Павловские среды. Протоколы и стенограммы физиологических бесед в трех томах. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1 том, 1949.- 360 с.
109. *Павлютенков Е.М.* Кем быть ? Для ст.шк.возраста. – К.: Молодь, 1989. – 200с.
110. *Павлютенков Е.М.* Формирование мотивов выбора профессии /Под ред. Б.А.Федоришина. – К.: Рад. школа, 1980. – 144 с.
111. *Песталоцци И.Г.* Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. – Т.1. – М.: Педагогика, 1981. – 334 с.
112. *Петровский А.В.* Дети и тактика семейного воспитания. – М.: Знание, 1981.-95 с.
113. *Петровская Л.А.* Теоретические и методические проблемы социально- психологического тренинга.- М.: Изд-во МГУ, 1982.- 168 с.
114. *Платонов К.К.* Вопросы психологии труда.- М.: Медгиз, 1962.- 19 с.
115. *Платонов К.К.* Вопросы психологии труда. Изд.2-е - М., 1970.- 264 с.
116. *Платонов К.К.* Краткий словарь системы психологических понятий: Учеб. пособие для учеб. заведений профтехобразования. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: Высш.шк., 1984. –174 с.
117. *Платонов К.К.*Об изучении психологии учащегося. – М., Профтехиздат, 1961. – 143 с.
118. *Платонов К.К.* Психологический практикум : Учеб. пособие для индустриально-педагогических техникумов. – М.: Высш. школа, 1980. – 165 с.
119. *Платонов К.К.* Проблемы способностей.- М., 1972. – 312 с.
120. *Подоляк Я.В.* Практические вопросы военной психологии. – М.: Воениздат, 1987. – 151 с.
121. Практикум по общей и экспериментальной психологии. Учеб. Пособие / В.Д.Балин, В.К.Гайда, В.А.Ганзен

и др.; Под общей ред. А.А.Крылова. – Л.: Изд-во Ленингр. Унта, 1987. - 255 с.

122. Проблемы профориентации и профотбора.– К.: Наук.думка, 1974.- 295 с.

123. Проблемы формирования профпригодности специалистов/Под.ред. Ю.М.Забродина; редкол.: Ю.М.Забродин (отв.ред.) и др. – М.: Экономика, 1985. – 257 с. (АН.СССР. ин-т психологии. О-во психологов СССР).

124. Прогнозирование социальных потребностей молодежи / Отв. ред. И.В.Бестужев-Лада. М., 1978. 207 с.

125. Профессиональная ориентация и обучение труду в сфере обслуживания / В.А.Аптекман, В.Н.Зубков, И.М.Пацула, Б.И.Ройзман. – М.: Высш. школа, 1979. – 96 с. (Профтехобразование. Профпедагогика).

126. Профессиональная ориентация учащихся: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. №2120 “Общетехнические дисциплины и труд“/ А.Д.Сазонов, В.Д.Симоненко, В.С.Аванесов, Б.И.Бухалов; Под ред. А.Д.Сазонова. – М. : Просвещение, 1988. – 223 с.

127. Профконсультационная работа со старшеклассниками / Б.А.Федоришин, С.Я.Карпиловская, Е.М.Ткаченко и др.; Под. ред. Б.А.Федоришина. – К.: Рад. школа, 1980. – 160 с.

128. Психологическая диагностика /Под ред. К.М.Гуревича. – М., 1981.- 232 с.

129. Психологическое изучение профессиональной направленности личности в подростковом и юношеском возрасте : Уч.метод.пособие / В.А.Худик. – К.: Освіта, 1992. – 32 с.

130. Психология индивидуальных различий: Тексты / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, В.Я.Романов. М., 1982. – 319 с.

131. Психологія : Підручник для пед.вузів / За ред. Костюка Г.С. – 2-е вид. – К. : Рад.школа. 1968. – 572 с.

132. Психологічна освіта в системі вищої школи.// Зб. Ст. за матеріалами Всеукраїнської науково-методичної конф. заг. ред.О.Я.Чебикіна – К.: Вид-во “Клас”, 1997. – 192 с.

133. Психофизиологический отбор кандидатов на обучение профессии оператора технологических установок нефтепереработки /Методические рекомендации/ Сост.

В.С.Аверьянов, А.С.Егоров. – Л.: ВНИИ профтехобразования, 1989 – 12 с.

134. Психологический отбор кандидатов на обучение профессии водителя автотранспортных средств/ Л.А.Артамонов, А.В.Бушухин, В.Н.Лапченко. – Метод.пособие 2-е изд. – Л. : ВНИИ профтехобразования, 1999. – 55 с.

135. Психолого-педагогические основы формирования личности учащегося профтехучилища /Н.Ф.Гейжан, М.К.Андреева, О.М.Мороз и др. – М.:Высш.шк.,1991. – 136 с.

136. Психологические проблемы формирования профессиональной направленности учащихся профтехучилищ.Сб.науч.тр. – Л.: ВНИИ профтехобр. 1982. - 61с.

137. Психологічний словник / Ред.В.І.Войтко. – К.: Вища школа, 1982. – 216 с.

138. Психологическая служба в СССР : ее задачи, содержание и организация (круглый стол) // Вопросы психологии. 1979. № 2. - С.3-26; С.123-128.

139. Психологическая служба в вузе // Сборник статей ред. Валеева Н.Ш., Габдреева Г.Ш., Габдреев Р.В.- Казань: изд-во Казанского ун-та, 1981.- 240 с.

140. Психологическая служба в системе здравоохранения и образования // Психолог.журнал, 1984. Т. 5. № 6. - С.27-38.

141. *Пушкин В.Н.* Экспериментальные исследования по проблемам общей и педагогической психологии. Сборник науч.трудов [Под общей редакцией доктора психол.наук, проф. В.Н.Пушкина] М. , 1975.- 186 с.

142. Рабочая книга школьного психолога /И.В.Дубровина, М.К.Акимова, Е.М.Борисова и др.; Под ред. И.В.Дубровиной. – М.: Просвещение, 1991. – 303 с.

143. *Раевский Л.Н., Антонов А.В.* Производство и психология /Под научной редакцией Т.В.Суходольского. – Л.: Судостроение, 1969. –110 с.

144. *Раевский Р.Т.* Профессионально-прикладная физическая подготовка студентов технических вузов: Учеб.пособие. – М.: Высш.шк., 1985. – 136 с.

145. *Рамуль К.А.* Введение в методы экспериментальной психологии. - Тарту. 1966. – 329 с.

146. *Ретин Л.А.* Психология, психогигиена и психопрофилактика труда плавсостава. – М.: Пиш.пром-ств, 1979. – 135 с.

147. *Розов В.І.* Психологічний аналіз адаптивності в екстремальних умовах // Автореферат дисертації канд. психол. наук. (19.00.01) Ун-т психол. – К., 1993. – 20 с.

148. *Рубинштейн С.Л.* Опыт исследования по психологии труда. – //Вопросы психологии, 1956. № 4. С.46-53.

149. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии : изд. 2-е. – М.: Госучпедгиз, 1946.-703 с.

150. *Рувинский Л.И., Хохлов С.И.* Как воспитать волю и характер: Книга для учащихся. – М.: Просвещение, 1986. – 144 с.

151. *Рудный Н.М.* Психология военного летчика: Записки авиационного врача. – М.: Воениздат, 1983. – 81 с.

152. Руководство по психотехническому профессиональному подбору /Под редакцией Шпильрейна И.Н. – М. – Л., Госиздат, 1929.- 373 с.

153. *Рыбин В.А.* Формирование готовности учащихся восьмилетней школы к осознанному выбору рабочей профессии //Диссертация кандидата педагогических наук. – Л.,1979. – 209 с.

154. *Рыжов В.А.* Профессиональная ориентация и подготовка кадров в Великобритании. – М.: Высш. шк., 1991. – 159 с.

155. *Сазонов О.Д.* Профессиональная ориентация учащихся в советской школе. – Челябинск, 1974. – 333 с.

156. *Сахаров В.Ф., Сазонов А.Д.* Профессиональная ориентация школьников: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1982. – 192 с.

157. *Сахаров В.Ф.* Система профессиональной ориентации учащихся средних школ. – Киров, 1977. – 175 с.

158. *Саяшев В.А.* Психологическая служба в государственной системе профессионально-технического образования // Психологический журнал, 1983. Т.4. №1. – С.116-123.

159. *Сейтешев А.П.* Пути профессионального становления учащейся молодежи: Профпедагогика. – М.: Высш.школа, 1988 - 336 с.

160. *Симоненко В.Д., Демидчик В.Г.* Профессия промышленного производства. Профессиограммы. – Киев: Рад.шк., 1983.- 176 с.

161. *Симоненко В.Д.* Профессиональная ориентация учащихся в процессе трудового обучения. – М.: Просвещение, 1985 – 223 с.

162. *Синявский В.В.* Психолого-педагогические основы профессиональной адаптации учащихся профтехучилищ. – Киев: Вища шк., 1985. – 86 с.

163. Система профинформационной работы со старшеклассниками /Б.А. Федоришин, С.Е. Карпиловская, Р.И. Мительман и др.: Под редакцией Б.А.Федоришина, -2-е издание, переработанное и дополненное. – К.: Рад.шк., 1988, - 176 с.

164. *Скакун В.А.* Преподавание общетехнических и специальных предметов в училищах профтехобразования: Метод. пособие. – М., Высш.шк.1987.- 271с.

165. Словарь-справочник по психологической диагностике. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М.; Ответственный ред. Крымский С.Б. – К.: Наукова думка, 1989. – 200 с.

166. *Суходольский Г.В.* Основы математической статистики для психологов. - Л., 1972, - 430 с.

167. *Татенко В.О.* Живий зв'язок поколінь. – К.: Політвидав України, 1984. – 78 с.

168. *Теплов Б.М.* Типологические свойства нервной системы и их значение для психологии // Филосовские вопросы высшей нервной деятельности и психологии. – М., 1963. – с. 457-498.

169. Трудовой метод изучения профессий. Под ред. Шпильрейна И.Н., - М., 1925. – 15 с.

170. *Узнадзе Д.Н.* Психологические исследования. – М.:Наука,1966.-450 с.

171. *Усов В.В.* Организация обслуживания в ресторанах: Практ. пособие. – М.: Высш.шк., 1990. – 208 с.

172. *Усов В.В.* Профессиональная этика и психология в общественном питании: Учеб.пособие для ПТУ. – М.: Высш. шк., 1990. – 190 с.

173. *Усов В.В.* Я работаю в сфере обслуживания : Кн. для учащихся. – М.: Просвещение, 1986. – 126 с.

174. *Ушакова Н.В.* Основы психологии общения (для бортпроводников): Учеб.пособие для сред.завед. /Н.В.Ушакова, Н.И.Козлов, А.П.Егидес. – М.: Транспорт, 1986. – 88 с.

175. *Ушинский К.Д.* Избранные педагогические произведения. – М.: Просвещение, 1968, - 555 с.

176. *Ушинский К.Д.* Человек как предмет воспитания. Собранные сочинения т.9. - М., 1950. – 627 с.

177. *Фельдштейн Д.И.* Психологические основы общественно-полезной деятельности подростков. – М.: Педагогика, 1982.- 224 с.

178. *Французова Л.Я.* Человек и профессия. – Горький : Волговятское кн. изд-во, 1989. – 160 с.

179. Формирование у учащихся ПТУ устойчивого интереса к избранной профессии / А.А.Вайсбург, А.А.Газеев, И.Д.Жданов и др.; Под ред. А.А.Вайсбурга. – М.: Высш.шк., 1989. – 207 с.

180. Функциональная подвижность нервных процессов и профессиональный отбор./Грошин В.А., Молдавская С.И., Кольченко Н.В. – К., Наук. думка, 1978. –226 с.

181. *Чебыкин А.Я.* Эмоциональная регуляция учебно-познавательной деятельности.– Одесса.: Изд-во “Богуславль“, 1992 г. – 168 с.

182. *Чебыкин А.Я.* Эмоциональная устойчивость человека.- Одесса, 1990. - 170 с.

183. *Чебышева В.В.* Классификация профессий и профориентация // Вопр.психол. – 1971. - № 4. – С. 143-148.

184. *Шавир П.А.* Психология профессионального самоопределения в ранней юности. – М.: Педагогика, 1981. – 96 с.

185. *Шибанов О.О.* Политехническое обучение и воспитание в современной школе. – М.: Знание, 1970. – 14 с.

186. *Ширинский В.И.* О готовности выпускников школы к труду в сфере промышленного производства // Социа-

листические проблемы образования и воспитания. – М., 1973. – С. 106-143.

187. *Шпильрейн И.Н.* Задачи психотехники в реконструктивный период. Л.-М., Госметиздат, 1931.- 27с.

188. *Шпильрейн И.Н.* Профессиональный отбор. (Очерк методов и достижений) М.-Л. «Эконом. Жизнь», 1925. – 115 с.

189. *Шуман С.Г., Шуман В.П.* Психолого-педагогическая служба при городском Совете народных депутатов // Вопросы психологии, 1985. № 4 - С.76-78.

190. *Щукина Г.И.* Надежная основа обучения. – Народное образование, 1973. № 2. – С. 117-126.

191. *Щукина Г.И.* Проблема познавательного интереса в педагогике. - М., 1971. – 351 с.

192. *Щукина Г.И.* Формирование познавательных интересов учащихся в процессе обучения. – М.: Учпедгиз, 1962. – 230 с.

193. *Якобсон П.М.* Психологические проблемы мотивации поведения человека. – М., Просвещение, 1969. – 317 с.

194. *Ярошенко В.В.* Школа и профессиональное самоопределение учащихся. – К.: Радянська школа, 1983. – 112 с.

195. *Яцишин К.Е., Картиловская С.Я.* Профориентационная работа в 5-6 классах // Рад.школа, 1986. № 5.- С. 60-65.

196. *Amthauer R.* Intelligenz und beruf. Z.f.exp. und angew. Psychol., i. 1953, p. 102-136.

197. *Binet A., & Simon, T.* (1905). Methodes nouvelles pour le diagnostic du niveau intellectuel des anormaux. L'Annee Psychologique, 11,p. 191-244.

198. *Eysenck H., Eysenck S.* B.G.Manual of the Eysenck Personality Questionnaire. – London: Hodder and Stoughton, 1975, 47 p.

199. *Frach F.F.* Choices. Coping creatively with personaly change. Toronto, Bantam. – 1979. – 169 p.

200. *Greativity.Selected readings* Ed. P.E.Vernon. – Hamondsworth, Midds, Penduim. – 1978. – 400 p.

201. *Hacker W., Quaas W., Raum H., Schulz H.J.* Psychologische Arbeitsuntersuchung. Berlin, 1973.-185 p.
202. *Heiblsch H., Vorweg M.* Social – psychologie. – Berlin, 1977. – p. 146 – 147.
203. *Munstenberg H.* Psychotechnics, Psychology and Industrial Efficiency, 1913.-193 p.
204. *Stern W.* Die Differentielle Psychologie in ihren methodischen Grundlagen. Bern: Verlag Hans Huber, 1911/1994.-170 p.
205. *Ticher E.B.* Systematic psychology: philosophical therapy. New.-York: Withtewater, 1978, p. 492.

Додаток В1

Тема: Вираженість мотивів вибору професії майбутніми фахівцями сфери обслуговування на морському транспорті.

Мета: Виявити мотиви вибору майбутньої професії.

Необхідний матеріал: Анкета, в якій розміщені мотиви вибору професії.

Хід виконання

Додається інструкція до виконання роботи.

“Прочитайте та визначте три найбільш важливих для Вас мотиви вибору своєї майбутньої професії із запропонованого переліку мотивів”.

№п /п	Найменування мотиву	Кількість мотивів
1.	Інтерес до змісту професії	
2.	Бажання принести своєю працею користь суспільству	
3.	Уважаю, що є здібності в цій галузі	
4	Перспективність, актуальність у наш час	
5.	За традицією родини	
6.	Романтика професії	
7.	Дізнаюсь про щось нове для себе, зможу поглибити свої знання	
8.	Труднощі професії, їх подолання	
9.	Престижність професії	
10.	Спілкування з людьми	
11.	Хочу добре заробляти	
12.	Перспективи професійного росту	
13.	Сучасність професії	
14.	Моя професія допоможе мені стати шанованою людиною	
	Усього	

Додаток Б1

Тема: Професійно важливі якості.

Мета: Визначити професійно важливі якості для фахівців сфери обслуговування на морському транспорті.

Необхідний матеріал: анкета, в якій розміщений перелік професійно важливих якостей

Хід виконання

Педагогам, майстрам професійно-технічного училища, а також фахівцям сфери обслуговування на морському транспорті пропонується виділити професійно важливі якості, що є, на їхній погляд, безперечно, необхідні для діяльності суднового обслуговуючого персоналу.

№	Назва якості	Кількість експертів, які виділили дану якість	
		в абс. цифр.	у %
1	Інтерес до професії		
2	Моральність		
3	Привітність		
4	Комунікативні здібності		
5	Енергійність		
6	Емоційна стійкість		
7	Кмітливість		
8	Оперативна пам'ять		
9	Естетичний смак		
10	Нюхова та смакова чутливість		
11	Фізична витривалість		
12	Точність та координація рухів		
13	Естетичний зовнішній вигляд		
14	Відповідальність		
15	Організаторські здібності		
16	Сила нервової системи		
17	Витримка		
18	Сміливість		
19	Почуття гумору		
20	Спостережливість		

Додаток 1

Перспективний тренінгових занять, спрямованих на формування в майбутніх фахівців сфери обслуговування на морському транспорті необхідних моральних якостей, комунікативних і організаторських здібностей.

Заняття №1

Мета: сприяти створенню ігрової атмосфери на заняттях, започаткувати діагностичний етап у груповому процесі.

Метод: використання гри "Розповідач, який заплутався".

Опис гри: гра полягає в тому, що один з учасників висловлює вголос ряд вільних асоціацій, а потім хтось інший "розпитує" розповідь, тобто повторює той же ряд асоціацій у зворотньому порядку.

Всі учасники розсаджуються колом. Першим розповідачем виступає тренер (щоб учням одразу стало зрозумілим, що від них вимагається). Закінчивши свою розповідь, тренер пропонує одному з учнів її "розплутати". Цей же учень, після того, як "розплутає" розповідь тренера, може "заплутати" її по-новому. Коли він вирішить, що зробив це в достатній мірі, пропонує "розплутати" свою розповідь іншому члену групи. Всі повинні уважно слухати, бо ніхто не знає, хто буде наступним ведучим. Тренер може зупинити гру, якщо помітить, що інтерес і увага учнів помітно знизилася.

Для тренера ця гра - джерело інформації про членів Т-групи. Адже в розповідях учнів відбиваються їхні захоплення, соціальні установки, риси характеру.

Заняття №2

Мета: показати учасникам групи, що кожна людина є індивідуальністю; розпочати діагностичний етап у груповому процесі.

Метод: використання гри "Зображення проблеми".

Опис гри: всі члени групи розсаджуються колом. Учасник гри, який сидить ліворуч тренера, зображує без слів, одними рухами та мімікою, у вигляді пантоміми свою проблему. Решта спостерігають за ним, потім висловлюють свої припущення стосовно символізованої проблеми. Останнім виступає той, хто намагався зобразити проблему. Він розказує про те, що намагався зобразити, при цьому він не дає оцінок думкам товаришів. Ця гра повторюється стільки разів, скільки в ній учасників.

Мета гри: покласти початок відвертій розмові про особисті проблеми кожного. За правилами гри учасник сам обирає особисту проблему для обговорення, сам вирішує, до якого ступеня можна "розкритися" перед групою.

Заняття №3

Мета: виявити актуальні проблеми учасників Т-групи.

Метод: використовується гра "Заборонений плід".

Опис гри: на стілець у центр кола, утвореного учасниками, кладуть який-небудь предмет - це може бути аркуш паперу. Тренер звертається до групи зі словами: "Хлопці, уявіть собі, що на стільці лежить щось дуже бажане, але заборонене. Зараз кожний з вас за допомогою пантоміми, без слів, покаже, що він учинив би стосовно цього предмета".

Аркуш паперу, що лежить на стільці, символізує для кожного учасника гри щось своє.

Спочатку всі учасники виконують завдання тренера, тобто за допомогою пантоміми показують свої дії по відношенню до "забороненого плоду".

Потім кожний розкриває свою таємницю - розказує, що конкретно уявляв і що відображав своїми рухами. Гра поступово переходить у загальну розмову, під час якої учні діляться своїми враженнями й думками про те, як іноді буває важко примусити себе вчинити добре. Ця гра допоможе учням замислитися над своїми вчинками.

Заняття №4

Мета: ствердити в очах групи значимість окремої особистості, сприяти відпрацюванню в учасників групи комунікативних навичок психодіагностичного характеру.

Метод: використання гри "Розбір".

Опис гри: за допомогою жеребка обирається перший "розбірний". Решта членів групи розбиваються на дві команди, перша з них говорить "розбірному" про позитивні якості його характеру, або про добрі його вчинки, інша - про вади характеру, або про погані вчинки учня. Команди роблять свої заяви по черзі 4 - 5 разів.

Після цього слово отримує "розбірний". Він мовчки слухав і схвалення, і критику на свою адресу, а зараз може поділитися своїми переживаннями, сказати, з чим згоден, а з чим - ні.

Гра принесе більше користі, якщо тренер скористається маленькою педагогічною хитрістю. До моменту проведення цієї гри він вже приблизно знає взаємовідносини між учасниками групи. Краще, якщо друзі "розбірного" будуть висловлювати критичні зауваження, компліменти - доручити його опонентам.

Заняття №5

Загальна мета: формувати комунікативні вміння і навички, показати непривабливість деяких форм спілкування.

Метод: використання гри "День народження".

Опис гри: учасники гри малюють у своїй уяві картину прийому гостей на святі з нагоди дня народження. Перед початком гри тренер вручає кожному учаснику білет, де вказано, як себе поводити в цій грі. Зміст білета зберігається в тасмниці до кінця гри, і тільки потім, під час обговорення, можна зізнатися, що кому було задано робити.

Завдання на білетах:

Іменинник - намагається розважати гостей загальною бесідою.

Усезнайка - намагається втрутитися в кожну розмову.

Суперечник - з усіма сперечається.

Миротворець - намагається загасити конфлікти.

Незадоволений - людина, яка незадоволена всім і всіма.

Тамада - помічник іменинника.

Оригінал - намагається будь-яку бесіду повернути в інше русло.

Нетактовний - людина, якій бракує такту, чуйності, почуття пристойності.

Мета гри - показати учасникам, що правила пристойної поведінки не така вже й непотрібна річ, як їм іноді здається. Запропоновані ролі бажано розподілити так, щоб кожний грав майже себе. Не виключається, що під час розігрування вказаних ролей імпровізований день народження затьмариться конфліктом. Не біда. Докладний аналіз конфлікту під час обговорення буде сприяти ствердженню соціально-схвалюваних форм поведінки. Ніхто не постраждає від цього конфлікту, оскільки кожний учасник тільки виконував завдання, яке він отримав на білеті. Змодульована таким чином ситуація буде досить реалістичною, і з неї можна буде зробити конкретні висновки.

Заняття №6

Мета: ствердити в очах групи значимість окремої особистості, сприяти рішенню діагностичної задачі учасниками групи.

Метод: використання гри "Думка".

Опис гри: одному з учасників гри пропонується вийти за двері, а всім іншим - висловити свою думку про товариша, який вийшов, і записати їх на аркуші. Потім запрошують того, хто стоїть за дверима, вручають йому список думок про нього з тим, щоб він прочитав їх вголос і вгадав, кому яка думка належить.

Ця гра проводиться протягом останнього до завершення циклу занять, коли учасники Т-групи вже напевно знають один одного. Тому список, який отримує кожний учасник від своїх товаришів, містить більш точні оцінки, більш глибокі судження членів групи один про одного. Це спонукає членів групи до більш серйозних роздумів про себе, про свій характер.

Заняття №7

Мета: формувати вміння знаходити правильний тон спілкування з людьми.

Метод: використання гри "Подаруй квіточку".

Опис гри: Одному з учасників гри дають квітку. Власник квітки може подарувати її кому забажає. Решта учнів намагаються отримати цю квітку, по черзі звертаючись до господаря з відповідним проханням. Кожний учасник гри може висловити тільки одне прохання. Господар вислуховує всі прохання, а потім робить свій вибір і віддає квітку. Після того, як квітка знайде нового господаря, проводиться обговорення. Той хто віддав квітку, пояснює свій вибір, говорить, чим саме це прохання зворушило його.

Заняття №8

Мета: Навчити учасників групи за допомогою асоціацій діагностувати характери своїх товаришів, а також нестандартно, творчо виражати своє ставлення до однолітків.

Метод: використання гри "Хто це?"

Опис гри: одного з членів групи призначають ведучим. Він має право замислити одного з членів групи, та про своє рішення не повідомляти. Решта за допомогою непрямих запитань і відповідей ведучого з'ясовують, кого він замислив. Запитання повинні допомогти впізнати, які асоціації викликає у ведучого замислений член групи. Це запитання типу: "Якого літературного героя він тобі нагадує?, Яку квітку?, Яку тварину?" тощо. Водночас, кожний учасник має право лише на одне пряме запитання типу: "Це Сергій?".

Додаток В3

Тема: Вираженість мотивів вибору професії майбутніми фахівцями сфери обслуговування на морському транспорті.

Мета: Виявити мотиви вибору своєї майбутньої професії.

Необхідний матеріал: Анкета, в якій розміщені мотиви вибору професії.

Хід виконання

Пропонується інструкція щодо виконання роботи.

“Прочитайте та визначте із запропонованого переліку три найбільш важливих для Вас мотиви вибору своєї майбутньої професії”

№ п/п	Найменування мотиву	Кількість мотивів
1.	Інтерес до змісту професії	
2.	Бажання принести своєю працею користь суспільству	
3.	Уважаю, що є здібності в цій галузі	
4.	Перспективність, актуальність у наш час	
5.	За традицією родини	
6.	Романтика професії	
7.	Дізнаюся про щось нове для себе, зможу поглибити свої знання	
8.	Труднощі професії, їх подолання	
9.	Престижність професії	
10.	Спілкування з людьми	
11.	Хочу добре заробляти	
12.	Перспективи професійного росту	
13.	Сучасність професії	
14.	Моя професія допоможе мені стати шанованою людиною	
	Усього	

Додаток Б3

Тема: Професійно важливі якості.

Мета: Визначити професійно важливі якості для фахівців сфери обслуговування на морському транспорті.

Необхідний матеріал: анкета, в якій розміщені перелік професійно важливих якостей.

Хід виконання

Педагогам, майстрам професійно-технічного училища, а також фахівцям сфери обслуговування на морському транспорті пропонується, виділити професійно важливі якості, які є, на їхній погляд, безперечно необхідні для діяльності суднового обслуговуючого персоналу.

№	Назва якості	Кількість експертів, які виділили дану якість	
		в абс. цифр.	у %
1	Інтерес до професії		
2	Моральність		
3	Привітність		
4	Комунікативні здібності		
5	Енергійність		
6	Емоційна стійкість		
7	Кмітливість		
8	Оперативна пам'ять		
9	Естетичний смак		
10	Нюхова та смакова чутливість		
11	Фізична витривалість		
12	Точність та координація рухів		
13	Естетичний зовнішній вигляд		
14	Відповідальність		
15	Організаторські здібності		
16	Сила нервової системи		
17	Витримка		
18	Сміливість		
19	Почуття гумору		
20	Спостережливість		

5-00

Наукове видання

СИТНИК Світлана Володимирівна,
ЧЕБИКІН Олексій Якович

**Психологічна підготовка фахівців
суднового обслуговуючого персоналу**

Монографія

*Редактор-коректор Огородник І.Т.
Комп'ютерна верстка Крижівська А.М.*

Здано до набору 29.01.2002 р.

Підписано до друку 11.04.2002 р. Формат 60×90/16
Папір офсетний №1. Гарнітура „Times New Roman”.

Ум. друк. арк. 5,0. Обл. вид. арк. 8,0.

Тираж 300 прим. зам. № 17

Видавництво ПНЦ АПН України
65014, Одеса, вул. Пушкінська, 23, тел. 25-90-31

2